

Research Paper

Tehran, a City with a Memory Crisis: A Sociological Study of Urban Memory in Tehran

Mohammadmahdi Farzbod*¹

¹ Assistant Professor of Sociology, Department of Social Sciences, Faculty of Humanities & Social Sciences, University of Mazandaran, Babolsar, Iran, m.farzbod@umz.ac.ir

 [10.22080/ssi.2025.29514.2299](https://doi.org/10.22080/ssi.2025.29514.2299)**Received:**

June 17, 2025

Accepted:

August 20, 2025

Available online:

March 5, 2026

Keywords:

Memory Crisis, Urban Memory, Collective Memory, City of Tehran, Collective Forgetting

Abstract

Objectives: The concept of urban memory has recently garnered the attention of urban researchers. This concept is based on the idea that a city is the main locus of collective memory; its places, buildings, landscapes, and public spaces provide citizens with the necessary frameworks for remembering their shared past and enable them to achieve a common identity. Apparently, over the past three decades, the social-spatial relations governing Tehran have led to a loss of its unique identity and soul, rendering its public spaces devoid of meaning and history. This article, based on the literature in this field and citing related research, aims to describe patterns of collective forgetting in Tehran as indicators of a memory crisis in the city. **Methods:** Thematic analysis was used to analyze and interpret patterns of collective forgetting in qualitative data gathered through library resources. This analysis was conducted with a deductive approach; themes were initially determined by Connerton's theory, and subsequently, signs, indicators, and evidence supporting this theory were identified and interpreted among the data related to Tehran. **Results:** Repressive erasure, prescriptive forgetting, forgetting that is constitutive in the formation of a new identity, structural amnesia, forgetting as annulment, forgetting as planned obsolescence, and forgetting as humiliated silence are various patterns of collective forgetting that indicate a memory crisis in Tehran. **Conclusion:** Ideology and economy have played significant roles in shaping these patterns of collective forgetting and the memory crisis in Tehran. The consequence is the loss of the mental image and narrative power of the city, which could have played an important role in reading and understanding urban environments and creating a sense of belonging.

*Corresponding Author: Mohammadmahdi Farzbod**Address:** Department of Social Sciences, Faculty of Humanities & Social Sciences, University of Mazandaran, Babolsar, Iran.**Email:** m.farzbod@umz.ac.ir

This is an open access article under the CC BY-NC-ND/4.0/ License

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>.

2538-3612 © The Author(s)

Published by University of Mazandaran

Extended Abstract

1. Introduction

The concept of urban memory has recently garnered the attention of urban researchers. This concept is based on the idea that a city is the main locus of collective memory; its places, buildings, landscapes, and public spaces provide citizens with the necessary frameworks for remembering their shared past, and enable them to achieve a common identity. Apparently, over the past three decades, the social-spatial relations governing Tehran have led to a loss of its unique identity and soul, rendering its public spaces devoid of meaning and history. This situation includes not only the widespread forgetting of the past and the decline of its heritage, but also the hypertrophy of memory and the increasing importance of urban memory discourses. The emergence of new communication technologies plays an undeniable role in shaping this situation; they bring the past into the present in new ways and replace real memory with virtual memory. Today, signs of this new memory ecology can be clearly seen in the multitude of web pages focusing on old Tehran and rediscovering the city's past. Furthermore, the accelerating trend of museum-making and commodification of the past, as well as the boom in literature and historical research related to Tehran, all indicate a new obsession with urban memory. These contradictory memory processes can be explained by the concept of memory crisis. Various researchers mainly use this concept to refer to the postmodern city model. In this model, structural changes in urban spaces cause the destruction of the frames on which citizens share their memories. As a result, the temporal continuity and sense of belonging that are

necessary for public places and spaces in the city are lost. Archival memory replaces living memory in the city, and the city becomes a place for collective forgetting. In this article, an attempt is made to present an analysis of the patterns and themes of collective forgetting as indicators of the memory crisis in Tehran based on these theoretical perspectives and referring to the results of related research.

2. Methods

This research was designed based on the method of deductive thematic analysis (theory-driven approach). Thematic analysis was used as a method to analyze and interpret the patterns and themes of collective forgetting in a set of qualitative data collected through library sources. This analysis was also conducted based on a deductive approach; in the sense that, after reviewing the theoretical literature and based on an in-depth study of the subject literature, codes and categories related to Connerton's theory of collective forgetting were selected. Subsequently, signs, indicators, and evidence supporting this theory were identified and interpreted among the data related to Tehran.

3. Results

According to the reviewed background and theoretical literature, it can be argued that Tehran has fallen into a memory crisis without having fully undergone its stages of modernity and being a postmodern city. While the signs of this situation are clearly visible in the hypertrophy of urban memory and its twilight status, the deeper layers of this crisis are rooted in extensive changes in the physical and social environment of the city that shape the processes of collective forgetting. In other words, the themes and patterns of collective forgetting, along with the signs

and evidence identified for each of them in Tehran, can confirm the assumption of a memory crisis in this city. These patterns include: Repressive erasure, prescriptive forgetting, forgetting that is constitutive in the formation of a new identity, structural amnesia, forgetting as annulment, forgetting as planned obsolescence, and forgetting as humiliated silence.

4. Conclusion

The absence of living memory, the amnesiac, and at the same time the obsession with memory have made memory a problematic issue in today's Tehran. As discussed in this article, various patterns of collective forgetting have led to a memory crisis in Tehran. In shaping these patterns, political ideology and capitalist economy, as two driving forces of modernity over the past half-century, have played the most significant role by erasing the sense of democratic participation in public space and disrupting and fragmenting citizens' shared memories of the city. The most important consequence of this disruption

and crisis in urban memory is the loss of the mental image of Tehran and the narrative power of this city, which could have played a crucial role in reading, finding meaning, and understanding urban environments, as well as creating a sense of belonging and identity among the residents of Tehran.

Funding

There is no funding support.

Authors' contribution

The author declares that he has sole responsibility for various parts of this research, including the idea and design of the article, data collection, analysis and interpretation, and preparation of the draft version of the article.

Conflict of interest

The author declared no conflict of interest.

Acknowledgments

The author is grateful for the valuable comments of the reviewers, which have improved and enhanced the quality of this article.

علمی پژوهشی

تهران، شهری با بحران حافظه: مطالعه‌ای جامعه‌شناختی از حافظه شهری در تهران

محمد مهدی فرزبد*^۱

^۱ استادیار جامعه‌شناسی، گروه علوم اجتماعی، دانشکده علوم انسانی و اجتماعی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران، m.farzbod@umz.ac.ir

 [10.22080/ssi.2025.29514.2299](https://doi.org/10.22080/ssi.2025.29514.2299)

چکیده

اهداف: حافظه شهری مفهومی است که اخیراً مورد توجه محققان شهری قرار گرفته است. این مفهوم بر مبنای این ایده شکل گرفته که یک شهر تجلی‌گاه اصلی حافظه جمعی است؛ مکان‌ها، بناها، مناظر و فضاهای عمومی آن، چارچوب‌های معنایی لازم را برای یادآوری گذشته مشترک در اختیار شهروندان قرار می‌دهند و به آن‌ها امکان می‌دهند تا به هویتی مشترک دست یابند. به نظر می‌رسد طی سه دهه گذشته مناسبات اجتماعی - فضایی حاکم بر تهران به گونه‌ای بوده که این شهر هویت و روح ویژه خود را از دست داده و فضاهای عمومی آن، تهی از معنا و تاریخ شده‌اند. مقاله حاضر با تکیه بر ادبیات این حوزه مطالعاتی و با استناد به نتایج تحقیقات مرتبط، درصدد است تا الگوهای فراموشی جمعی در تهران را به‌عنوان نشانگرهای بحران حافظه در آن تشریح کند. **روش مطالعه:** برای این منظور از تحلیل مضمون به‌عنوان روشی برای تحلیل و تفسیر الگوهای فراموشی جمعی در مجموعه‌ای از داده‌های کیفی که از طریق منابع کتابخانه‌ای گرد آمدند، بهره گرفته شد. این تحلیل با رویکرد قیاسی انجام گرفت؛ بدین معنا که در ابتدا مضامین به‌وسیله نظریه کانرتون تعیین، سپس علائم، شاخص‌ها و شواهد مورد حمایت این نظریه در میان داده‌های مرتبط با شهر تهران شناسایی و تفسیر شدند. **یافته‌ها:** پاک‌شدگی سرکوبگرانه، فراموشی تجویزی، فراموشی برای ساخت هویت جدید، فراموشی ساختاری، فراموشی به شکل ابطال، فراموشی به شکل کهنگی برنامه‌ریزی شده و فراموشی به شکل سکوت تحقیرآمیز الگوهای مختلفی از فراموشی جمعی هستند که بر وجود بحران حافظه در شهر تهران دلالت دارند. **نتیجه‌گیری:** در شکل‌دهی به این الگوهای فراموشی جمعی و بحران حافظه در تهران، ایدئولوژی و اقتصاد بیشترین نقش را داشته‌اند. پیامد این وضعیت، ازدست‌رفتن تصویر ذهنی و قدرت روایت‌گری شهر است که می‌توانست نقش مهمی در خوانش و درک محیط‌های شهری و ایجاد حس تعلق به شهر داشته باشد.

تاریخ دریافت:

۲۷ خرداد ۱۴۰۴

تاریخ پذیرش:

۲۹ مرداد ۱۴۰۴

تاریخ انتشار:

۱۴ اسفند ۱۴۰۴

کلیدواژه‌ها:

بحران حافظه؛ حافظه شهری؛ حافظه جمعی؛ شهر تهران؛ فراموشی جمعی

* نویسنده مسئول: محمد مهدی فرزبد

آدرس: گروه علوم اجتماعی، دانشکده علوم انسانی و اجتماعی، ایمیل: m.farzbod@umz.ac.ir، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران.

این مقاله با دسترسی آزاد تحت مجوز بین‌المللی کربن کامنز از نوع نسبت‌دادن-غیرتجاری-بدون انشقاق ۴/۰ است. ناشر: دانشگاه مازندران (گان) نویسنده(گان) © ۲۵۳۸-۳۶۱۲

۱ مقدمه و بیان مسأله

می‌گذارند. از طرف دیگر، شهر به همان اندازه که یک فضای تصویری است، یک فضای مدنی نیز می‌باشد و تعبیه برخی از تاریخ‌ها در چشم‌انداز شهری پیامدهای پهن‌دامنه‌ای برای ظرفیت کاربران متنوع در جهت مطالبه حق به شهر دارد (Tchoukaleyska, 2016). افزایش استقبال از مفهوم حافظه شهری توسط محققان، به‌ویژه پژوهشگران داخلی در حوزه‌های معماری، شهرسازی، جغرافیا و جامعه‌شناسی شهری، افزون بر آنکه خود واجد تحلیل جامعه‌شناختی و نشانه‌ای از بحران حافظه^۳ پس از نزدیک یک قرن نوسازی کژواره شهری است، بازتولیدکننده گفتمان حافظه‌ای است که میل و آرزوی یک شهر خوب در آینده را در تخیل گذشته دنبال می‌کند.

اگر حق شهرنشینی^۴ به معنای برقراری احساسی پایدار از تعلق مدنی در شهر باشد و لازمه دست‌یابی به آن توانایی اختصاص دادن فضا، اثرگذاری از خود در بافت شهری و حک کردن حضوری آشکار در شهر تعریف گردد (Lefebvre, 1996)، تهران را می‌توان شهری معرفی کرد که شهرنشینان آن طی فرآیند نوسازی‌اش به تدریج یک چنین قابلیت‌هایی را از دست داده‌اند؛ لذا به دلیل ناتوانی در برقراری حضور خود در فضاهای عمومی، حس طردشدگی را تجربه می‌کنند. مدیریت نئوپاتریمونال حاکم بر شهر تهران و برنامه‌ریزی فضایی مستقر در این شهر به نحوی است که موجب کنار گذاشته شدن کامل شهروندان از مشارکت در تولید فضای اجتماعی شهر شده و نقش آن‌ها را به مصرف‌کننده‌های بی‌هویت و ازخودبیگانه در فضاهای تجاری شهر فرومی‌کاهد. تاریخ تولید فضای شهری در تهران به گونه‌ای رقم خورده که مردمانش امروز توانایی خوانش و رؤیت شهر را ندارند (فکوهی، ۱۳۹۶: ۲۰۹-۲۰۷). به‌طور خاص، طی سه دهه اخیر با اتخاذ سیاست فروش تراکم مازاد توسط مدیریت شهری تهران دست بورژوازی مستغلات برای استعمار سازمان فضایی

جامعه‌شناسی حافظه در پی این پرسش محوری است که چگونه فضای جمعی و محیط اجتماعی با اثرگذاری بر نحوه یادآوری و فراموشی گذشته، ذهنیت و هویت مشترکی را خلق کرده و به کنش‌های جمعی انگیزه و معنا می‌بخشد (Zerubavel, 1996). امروزه به نظر می‌رسد، این رویکرد از جامعه‌شناسی، ابزار تحلیلی دقیق‌تری را برای سنجش مسأله نحوه تأثیر محیط شهری بر کیفیت زندگی شهرنشینان در اختیار پژوهشگران قرار می‌دهد. بدین صورت که شهر تجلی‌گاه اصلی حافظه جمعی^۱ در نظر گرفته شده و حافظه جمعی در سطح شهر از عناصر مهم و مؤثر بر حیات شهر برشمرده می‌شود. «حافظه شهری^۲ می‌تواند گونه‌ای انسان‌انگاری باشد، اما به‌طور عام‌تر به شهر به منزله منظره‌ای فیزیکی و مجموعه‌ای از اشیاء و اعمال دلالت دارد که یادآوری گذشته را ممکن ساخته و گذشته را از طریق رد و آثار تأسیس و بازتأسیس پیایی شهر مجسم می‌سازد» (کرینسون، ۱۳۹۶: ۱۰). شهر به خاطرات شهرنشینان نوعی چارچوب را تحمیل می‌کند که اجازه می‌دهد خاطراتشان از طریق نقشه‌گذاری مؤثر در موقعیت معناداری قرار گیرد. این نقشه‌گذاری در قالب و متن ذهنی واقع می‌شود که توسط فضای شهری بر محور زمانی ارائه شده است. ایجاد تصویر ذهنی توسط حافظه شهری نقش مهمی در خوانش، معنا‌یابی و درک محیط شهری دارد و آن را به عنصری سازنده در ارتباط با حس تعلق و هویت به شهر در میان ساکنانش بدل می‌سازد. بنابراین، نزدیک به هر شهر واقعی، یک شهر تصویری، یادآوری‌شده، روایت‌شده یا حتی فراواقعی وجود دارد (Nas, 2011). فضای شهری بدل به فضای نمادین و تخیلی می‌شود که از طریق منظره‌های شهری خیالی نگهداری می‌شود. شهرهای روایت‌شده و خیالی ارزش نمادین پرقدرتی را به دست آورند و تأثیر زیادی بر شهرهای واقعی

³ Memory crisis

⁴ The right to the city

¹ Collective memory

² Urban memory

سال‌های اخیر افزون بر شتاب روند موزه‌سازی (جوادی یگانه و همکاران، ۱۳۹۵) و کالایی‌سازی گذشته (پاپلی یزدی و مسعودی، ۱۳۹۳) در داخل، با افزایش تعداد کاربران ایرانی شبکه‌های اجتماعی مجازی، شاهد شکل‌گیری انبوهی از صفحات با محوریت تهران قدیم و کشف دوباره گذشته شهر بوده‌ایم. این صفحات مجازی چه محتوای هنری داشته باشند یا سرگرم‌کننده و چه با انگیزه اقتصادی و گردشگری اداره شوند یا آگاهی‌رسانی تاریخی و فرهنگ‌سازی؛ در هر صورت آنچه که به وقوع می‌پیوندد، بازآآوری گذشته شهر از طریق رسانه‌های مدرن بازتولیدی همچون عکس، فیلم و موسیقی در بستر شبکه‌های اجتماعی مجازی است. پدیده‌ای که می‌توان آن را مشابه جیمسون^۶ (1989) «نوستالژی برای زمان حال» نامید. استقبال از این شهرنگاری‌های مجازی، در کنار رونق ادبیات و تحقیق تاریخی و فرهنگ از همیشه مشتاق‌تر موزه، اشکالی از واکنش در برابر فرهنگ فراموشی حاکم بر شهر تهران هستند و نشانه آنکه شهروندان تهرانی هر روز توانایی خود را برای یادآوری گذشته جمعی‌شان بیشتر از دست می‌دهند. به معنای دیگر تهران دچار بحران حافظه شده است.

پرسشی که در اینجا مطرح می‌شود، این است که در کنار آنچه در اجتماعات مجازی و شبکه‌های اجتماعی مجازی به‌عنوان بوم‌شناسی حافظه‌ای جدید (Hoskins, 2017) مشاهده می‌شود، چه نشان‌گرها و علائمی برای بحران حافظه در شهر تهران قابل شناسایی است؟ به بیان دیگر با اینکه تغییرات تکنولوژیکی روی داده در ابزارهای ارتباطاتی، از مهم‌ترین عوامل ساخت‌دهنده وضعیت حافظه در جامعه امروز ایران است (فرزید، ۱۴۰۱)، اما همانطور که در تعاریف پیش رو از مفاهیم حافظه شهری و بحران حافظه مشاهده خواهد شد،

شهر از طریق تبدیل آن به ارزش مبادله‌ای باز گذاشته شده است (اطهاری و یزدانی، ۱۳۸۷). بدین ترتیب، با تداوم روند مصادره فضاهای عمومی شهر به نفع سرمایه و با حاکمیت منطق پیشینه‌سازی سود بر آن، روند کالایی‌شدن فضای شهر و زوال حیات شهری تهران‌نشینان شدت گرفته است (هاروی، ۱۳۸۷). طوری که یافتن مکانی در این شهر که مردم شانس تعامل در آن داشته باشند، نسبت به آن احساس تعلق کنند و در آن خاطرات مشترک-شان را بازیابند، بدل به کالایی نایاب می‌گردد (آذری، ۱۳۹۱). این تغییرات کالبدی موجب شده که شهر تهران خصلت، هویت و روح ویژه خود را از دست داده و فضاهای عمومی آن، تهی از معنا و تاریخ شوند. از میان رفتن تداوم و پیوستگی زمانی و حس تعلق لازم برای یک مکان در تهران، از این شهر یک نامکان^۱ ساخته که تا اندازه زیادی درگیر با بحران حافظه است (اوژه، ۱۳۸۷). نشانه‌های این بحران حافظه، به طرز متناقضی از یک سو در «توجه وسواس‌گونه به حافظه» و دنبال کردن «موزه‌ای و نمایشگاهی» (Huyssen, 1995) گذشته قابل مشاهده است و از سوی دیگر در نوعی حس جدایی و گسست عاطفی که فرد در زندگی معاصر نسبت به سنت‌ها و میراث جامعه دارد، خود را نشان می‌دهد (Terdiman, 1993). بدین ترتیب حافظه شهری امروز تهران وضعیت آشفته و مبهمی دارد که با اتکا به هایسن (1995) می‌توان آن را حافظه نیمه-روشن^۲ نامید. این وضعیت فقط نتیجه فراموشی گسترده گذشته و زوال میراث آن نیست، بلکه هایپرتروفی^۳ حافظه و افزایش اهمیت گفتمان‌های حافظه را نیز دربرمی‌گیرد. در شکل‌گیری این وضعیت ظهور فناوری‌های جدید ارتباطی و فضای سایبری اطلاعات نقشی غیرقابل انکار دارند. آن‌ها گذشته را به طرق جدیدی و از طریق رسانه‌های مدرن به اکنون آورده و جای حافظه واقعی^۴ را با حافظه مجازی^۵ پر می‌کنند (Huyssen, 2003). در

⁴ Real Memory

⁵ Virtual Memory

⁶ Fredric Jameson

¹ Non-place

² Twilight Memory

³ Hypertrophy of Memory

باید به یاد سپرده شود، رویدادهای آغازین کدامند و کدام رویدادها باید از داستان شهر خارج شوند (Mistzal, 2003). در داستان ارائه‌شده از شهر توسط اجتماع شهری، شهروندان خود را با دیگری و گذشته را با حال پیوند می‌دهند و بدین ترتیب با مفهوم‌سازی از شهر در بستر تاریخی‌اش به تجربیات خود از وقایع کنونی معنا می‌بخشند.

افزون بر این، حافظه در یک اجتماع، مرتبط با مکان‌ها، مناظر، بناهای تاریخی و معماری شهری، حتی ویرانه‌هاست که از آنجاکه از طریق ارتباط نمادینشان با رویدادهای گذشته درآمیخته‌اند، نقش مهمی در کمک به حفظ حافظهٔ جمعی ایفا می‌کنند. هلر^۴ (2001)، در تفسیری مشابه، از اصطلاح حافظهٔ فرهنگی استفاده می‌کند که در عینیت‌هایی تجسم-یافته که معنا را به صورت متمرکز ذخیره می‌کنند. این معانی مشترک از گذشته، می‌توانند در متن‌ها، بناها، علائم مادی و در اعمال منظم تکرار شده و قابل تکرار تجسم یابند. او حافظهٔ فرهنگی را مرتبط با مکان‌ها می‌داند؛ مکان‌هایی که یک رویداد مهم یا منحصربه-فرد در آن اتفاق افتاده یا به‌طور منظم تکرار می‌شود. این واقعیت که فضاهای شهری می‌توانند مرجعی برای شکل‌گیری خاطرات جمعی باشند، از آنجا ناشی می‌شود که «فضاهای شهری بستری هستند که حیات مدنی را به حیات واقعه‌ای تبدیل می‌کنند» (حیبی، ۱۳۷۸: ۱۶). ماهیت اجتماعی خاطرهٔ ضمن آنکه ارتباط آن با فضای شهری را آشکار می‌کند به این مسأله اشاره دارد که بستر شکل‌گیری خاطرات جمعی باید محل وقوع تعاملات اجتماعی باشد. مشارکت فعال مردم در رویدادهای شهری است که فضای شهری را خاخره‌انگیز کرده و آن را در پیوند با تجارب پیشین و آتی شهروندان قرار داده و برخوردار از هویت و روح می‌سازد. چنین مفهوم‌سازی از حافظهٔ شهری مورد استقبال معماران و شهرسازان قرار گرفته است. ایده‌های مذکور این امکان را به آن‌ها داده که معیاری را برای انتقاد از بازسازی

همچنان روشن‌ترین نشان‌گرهای فراموشی جمعی^۱ و مهم‌ترین عرصه‌های بحران حافظه از طریق تغییرات فیزیکی و اجتماعی مرتبط با شهر قابل توضیح است (صدیقی کسمایی و فرزید، ۱۳۹۸)؛ لذا در مقاله حاضر تلاش می‌شود تا با تکیه بر چشم‌انداز نظری موجود، تحلیلی از الگوهای معنایی نشان‌دهندهٔ گسست در روندهای تشکیل حافظهٔ شهری، فراموشی جمعی و آنچه که می‌توان بحران حافظه در شهر تهران نامید، ارائه گردد. برای این منظور از روش تحلیل مضمون با رویکرد و استراتژی قیاسی بهره گرفته می‌شود. به این ترتیب که با کاربست نظریهٔ فراموشی جمعی کانرتون^۲ (2008؛ 2009؛ 2011) مضامین و الگوهای لازم برای تحلیل بحران حافظه در شهر تهران شناسایی شده و براساس علائم، شاخص‌ها و شواهد پژوهشی در دسترس شرح و تفسیر آن‌ها ارائه می‌گردد.

۲ پیشینه پژوهش

۲٫۱ حافظهٔ شهری

با تعریف از حافظهٔ جمعی به‌عنوان محصولات و فعالیت‌های حافظه‌ای که بازنمودی جمعی و سازمان‌یافته از گذشته در حال ارائه می‌دهند (Olick, 1999)، راه برای دو شیوهٔ مفهوم‌سازی از حافظهٔ شهری هموار می‌شود: اولین شیوه که عموماً توسط جامعه‌شناسان دنبال می‌شود، اشاره به این دارد که شهر یک اجتماع حفظی است (همچون ملت) که بر عمق حافظهٔ ساکنان‌اش اثرگذار است؛ اجتماع شهری مشخص می‌سازد چه پدیده‌ای از گذشته شهر باید به یادآورده شده و چه پدیده‌ای باید فراموش شود. این اجتماع شهری است که از طریق فرآیندهای جامعه‌پذیری حفظی^۳ خاص خود، ساختارهای اولیهٔ هویت شهری را در طول زمان و از طریق روایت مشخص از گذشته مشترک ساکنان شهر شکل می‌دهد (لالر، ۱۳۹۴: ۳۵-۴۰). اجتماع شهری است که تنظیم می‌کند چه بخشی از گذشته

³ Mnemonic Socialization

⁴ Agnes Heller

¹ Collective forgetting

² Paul Connerton

در نظر گرفت؛ چراکه در به‌خاطر آوردن، چیزی فراموش می‌شود و بالعکس (Brockmeier, 2002). فراموشی عکس یادآوری نیست؛ بلکه این دو در درون یکدیگر وجود دارند (Karacan, 2014: 46). کرینسون^۲ (2005) موضوع فراموشی جمعی را به‌عنوان یکی از فرآیندهای اصلی حافظه شهری مورد بررسی قرار می‌دهد. او با مطالعه ساختمان‌ها و بناهای تاریخی به‌عنوان مکان‌های حافظه و یکی از عرصه‌های نمود و ظهور حافظه شهری، تخریب و بازسازی مدرنیستی مداوم آن‌ها را نشان‌گر زوال و بحران حافظه در شهرهای امروزی می‌داند. در نظر او در یک شهر مدرن عمارت‌ها و بناهای تاریخی دیگر با معانی استعاری عمل نمی‌کنند تا رابطه شهروندان با اعمال و رخدادهای گذشته را به یادشان آورند و بدین ترتیب به کانون فراموشی جمعی بدل می‌شوند.

در پاسخ به این پرسش که چرا شهرهای امروز دچار نسیان شده و مناظر و معماری‌شان توان دلالت‌گری خود را از دست می‌دهند، محققان تحلیل‌های متنوعی ارائه داده‌اند. آنچه در میان این تحلیل‌ها مضمون مشترکی را می‌سازد، اتکا به نظریه بحران حافظه است؛ بحرانی که محققین آن را یکی از شرایط مدرنیته یا پسامدرنیته یا هر دو می‌دانند (کتل و کلیمو، ۱۳۸۴: ۲۹۸-۲۹۶) و همین‌طور از آن به‌عنوان یکی از عواملی که بستر شکل‌گیری مطالعات حافظه بوده است، یاد می‌کنند (Schwartz et al, 2005). از نظر این محققان، تناقضات حافظه در بطن جوامع امروز ریشه دوانده است. جوامع امروز از یک طرف با ویژگی‌هایی چون «ابتلا به بیماری لاعلاج نسیان»^۳ (Huyssen, 1995)، «ابتلا به فراموشی»^۴ (Hervieu-Leger, 2000) و «فقدان حافظه زنده»^۵ (Nora, 1996) شناخته می‌شوند که در آن‌ها سالگردها، یادبودها و جشن‌های گذشته تنها رویدادهای رسانه‌ای هستند (Collini, 1999) و هیچ معرفت تاریخی در آن‌ها

مدرنیستی شهرهای اروپایی پس از جنگ جهانی دوم و روند رو به افول کیفیت محیط شهری به دست دهند. یکی از مهم‌ترین این معماران، آلدورسی است که از حافظه شهری تحت عنوان روح شهر یاد می‌کند و آن را به‌مثابه علامت و امضایی در پای دیوارهای شهر می‌داند که نمایان‌گر شخصیت متمایز و مشخص شهر است. به زعم او می‌توان گفت که شهر خود، حافظه جمعی مردمانش است و مانند حافظه در پیوند با اشیاء و مکان‌هاست: «شهر مکان یا تجلی‌گاه^۱ حافظه جمعی است. بنابراین، رابطه میان این مکان و شهروندی، تصور غالب شهر، هم از معماری شهری و هم از منظره شهری را می‌سازد و هنگامی که مصنوعات مشخص به بخشی از حافظه تبدیل می‌شود، تصویر جدیدی در ذهن پدیدار می‌شود» (Rossi, 1982: 130).

۲،۲ بحران حافظه و فراموشی جمعی در شهر

همان‌طور که مکان‌ها این قدرت را دارند که خاطرات فراموش شده را به یاد بیاورند، می‌توانند ضدیادآوری باشند، مثل وقتی که بناها یا دیگر مناظر نمادین شهری تخریب می‌شوند و دیگر نمی‌توانند حامی خاطرات و معناهای ذخیره شده در خود باشند (کتل و کلیمو، ۱۳۸۴: ۳۲۱-۳۲۲). همان‌طور که یک خاطره، زمانی قوی‌تر می‌شود که در نقطه اتصال چارچوب‌ها دوباره ظاهر گردد، فراموشی نیز با ناپدید شدن یا تغییر شکل این چارچوب‌ها توضیح داده می‌شود (Halbwachs, 1992: 172-173). این مسأله نکته مهمی را در ارتباط با حافظه جمعی گوشزد می‌کند: اینکه حافظه جمعی به روندهای فراموشی نیز وابسته است و در واقع «همه فرآیندهای حافظه که در تداوم یا ساختن معنا از گذشته نقش دارند، حول دو قطب یادآوری و فراموشی و از طریق دیالکتیک آن‌ها شکل می‌گیرند» (Climo & Cattel, 2002: 37). یادآوری و فراموشی را نمی‌توان منفک از یکدیگر

⁴ Amnesic

⁵ Without a living memory

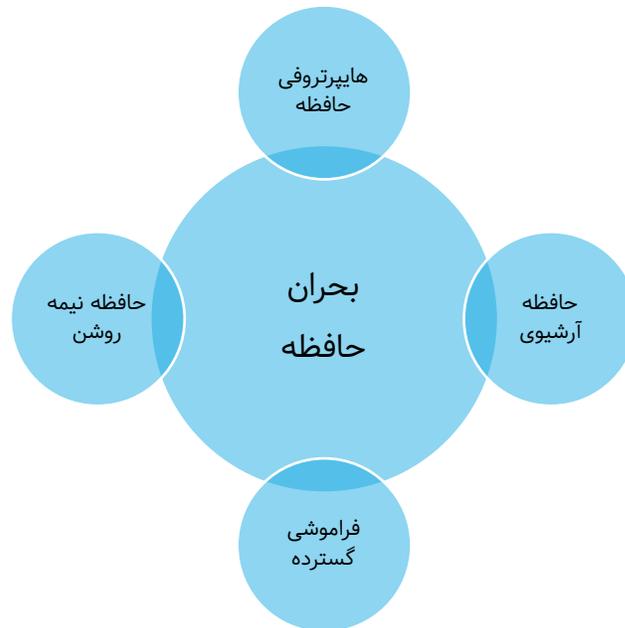
¹ Locus

² Mark Crinson

³ Terminally ill with amnesia

«هایپرتروفی حافظه» (Huysen, 2003) توصیف می‌شوند که از اپیدمی‌های یادبود و اشتیاق زیاد برای میراث برخوردارند.

وجود ندارد (Lowenthal, 1998). و از طرف دیگر، این جوامع با ویژگی‌هایی چون «نوستالژی برای زمان حال» (Jameson, 1984)، «توجه وسواس‌گونه به حافظه»^۱، «جنون موزه‌ای»^۲ (Huysen, 1995) و

شکل ۱. ابعاد مختلف پدیده بحران حافظه

Figure 1. Different dimensions of the memory crisis phenomenon

مردم را به نمادهای حیاتی فرهنگ‌شان مرتبط می‌ساخته شکسته و زمینه‌ساز بحران حافظه شده است.

امروزه ما زندگی خود را با سرعت زیادی زیست می‌کنیم. شهرها به قدری عظیم شده‌اند که دیگر قابل حفظ و یادآوری نیستند، مصرف‌گرایی از روند کار جدا شده است، معماری شهری عمر کوتاهی پیدا کرده است و روابط اجتماعی کم‌تر به روشنی تعریف و معین شده‌اند. همه این‌ها شالوده‌هایی را که ما براساس آن‌ها خاطرات خود را بنا کرده و به اشتراک می‌گذاریم، از بین برده‌اند. آنچه در مدرنیته فراموش می‌شود، عمق و کیفیت مقیاس انسانی زندگی است و آنچه که می‌تواند به عنوان معنای زندگی بر مبنای خاطرات مشترک توصیف شود، با تحول ساختاری در فضاهای زندگی از مدرنیته فرسایش پیدا کرده و از

تردیمین ریشه این بحران را در مدرنیته می‌داند که همراه با ازدست‌دادن سنت و ایجاد نوعی حس جدایی و گسست عاطفی بوده است. از نظر او، در جهان در حال تغییر، ارزش‌های مشترک فرسایش یافته و افراد از نهادها و سنت‌های خود بیگانه شده‌اند: «هر انقلابی، هر نوع تغییر و دگرگونی شتابانی در واقعیات مسلم امروز پیوند یک جامعه با تاریخ را تحت فشار قرار می‌دهد» (Terdiman, 1993: 3). برخی همچون کامن^۳ (1995) به نوستالژی پس از ۱۹۴۵ و پدیده‌های میراث در اواخر قرن بیستم اشاره دارند و آن‌ها را واکنشی به نگرانی‌های روزافزون در زمانه انتقال می‌دانند. در این دیدگاه، ضعیف‌شدن پیوند فرد با جامعه، جایگزینی معنای سنتی از تداوم با حسی تقدیرگون از «لامکانی تاریخی روانی»^۴ (Lifton, 1993: 14-17)، حلقه‌های پیوندی که زمانی

³ Michael Kammen

⁴ Psychohistorical dislocation

¹ Obsession with memory

² Museumania

چشم‌گیر یا موزه که در آن قطعات معماری فضا را از نو ساخته و تاریخ را دوباره صورت‌بندی می‌کنند تا آنچه را که مکان‌نگاری سرگرمی^۳ نامیده می‌شود، ایجاد کنند. در اینجا تاریخ امر سوپژکتیو را درهم شکسته و گذشته را دستاویز قرار داده است (Boyer, 1994: 46-59)؛ لذا «شهر قدیمی غیابی آزردهنده است» (Vidler, 1992: 183)؛ ساختمان‌هایی که باید چراغ‌های حافظه باشند، نقش قطعۀ بازمانده را ایفا کرده و دلالت‌گر فراموشی جمعی می‌شوند. در این معناست که شهر به جایگاهی برای فراموشی جمعی بدل می‌شود. (کرینسون، ۱۳۹۶).

۳ روش پژوهش

در مقاله حاضر بنا به ماهیت موضوع از روش تحلیل مضمون که روش تحلیلی کیفی «برای شناسایی، تحلیل و گزارش الگوها (مضامین) درون داده‌هاست» (Braun & Clarke, 2006: 79) استفاده شده است. با اینکه عموماً از تحلیل مضمون نه به‌عنوان یک روش خاص بلکه به‌عنوان یک تکنیک مورد استفاده در غالب روش‌های کیفی یاد می‌شود (Boyatzis, 1998). براون و کلارک (2021 و 2006) آن را به‌عنوان روشی مستقل با وجه مشخصه انعطاف‌پذیری در نظر می‌گیرند. «انعطاف‌پذیری‌ای که صرفاً به لحاظ نظری نیست، بلکه از نظر سؤال تحقیق، اندازه و ساختار نمونه، روش جمع‌آوری اطلاعات و رویکردهای تولید معنا نیز می‌باشد» (Clarke & Braun, 2016: 297). یکی از قابلیت‌های مفهومی و کاربردی تحلیل مضمون که آن را از روش‌هایی که جهت‌گیری خاصی دارند متمایز می‌سازد، سازگاری این روش با هر دو منطق قیاسی و استقرایی است. بدین ترتیب، مضامین یا الگوهای درون داده‌ها را می‌توان از طریق هر دو روش استقرایی (داده‌محور) و قیاسی (نظریه‌محور) تشخیص داد. در رویکرد استقرایی فرآیند کدگذاری و توسعه مضمون بدون تلاش جهت انطباق آن با چارچوب کدگذاری از قبل

بین می‌رود (Connerton, 2009). با همین استدلال است که کریستین بویر، مورخ معماری، منظره شهری امروز را نشانه و علامتی از بحران حافظه‌ای می‌داند که در پی عملی ساختن تاریخ از طریق بازآآوری تکه‌ها و قطعاتی از سنت‌ها است که با یکپارچگی و اقتداری که اکنون را انکار می‌کند سرمایه‌گذاری شده است (Boyer, 1994).

به زعم بویر، یک شهر یک فضای ثابت مملو از افراد، ساختمان‌ها و مؤسسات نیست، بلکه یک محیط مورد مذاکره دائمی است که با میانجی‌گری تصاویر و متون، با عبور از تاریخ و حافظه، در شکاف میان گذشته و آینده شکل می‌گیرد. بدین ترتیب، بحران شهر معاصر تا حد زیادی بحران تصور و خیال است و بویر بحث اصلی خود را به تصویری شدن زمان و مکان در شهر معاصر اختصاص می‌دهد. استراتژی‌ای که بویر رد آن را تا مدل‌های بازتعریف شهری در قرن نوزدهم دنبال می‌کند. او سه نمونه اصلی از الگوهای شهری^۱ را که هرکدام به مجموعه خاصی از قراردادهای زیبایی‌شناختی و ایدئولوژیکی وابسته‌اند و برخوردار از نوع خاصی از حافظه شهری هستند، تشخیص می‌دهد: نوع اول، شهر سنتی تصور شده به‌عنوان یک اثر هنری که فهم دقیق از آن از منظره چشم‌پرنده^۲ به دست آمده است (Boyer, 1994: 33-40). در اینجا، حافظه شهری، شکلی رتوریک داشته و «بناهای یادبود در آن با معانی استعاری عمل می‌کنند تا رابطه شهروندان با اعمال و رخدادهای گذشته‌شان را به یادشان آورده و رابطه‌شان با یوتوپیا را نشان دهند» (کرینسون، ۱۳۹۶: ۱۴)؛ نوع دوم، شهر مدرن است که به‌صورت پانورامایی از قطعات کوچک‌تر طراحی شده و در شیوه‌های بازنمایی سینمایی و سورئالیستی نمایش داده می‌شود. در اینجا حافظه کاملاً نفی شده و نوعی حضور غیاب را ساخته است (Boyer, 1994: 40-46). نوع سوم، شهر پست‌مدرن حافظه جمعی، ساخته شده به‌عنوان یک عملکرد یا نمایش بصری

³ Topography of entertainment

¹ Urban prototypes

² Bird's-eye view

رشد چشم‌گیر صفحات مجازی با مضمون بازیابی گذشته تهران و نیز استقبال روزافزون از این شهرنگاری‌های مجازی قابل مشاهده است. منتها، همانطور که پیش‌تر گفته شد، هاپیرتروفی حافظه شهری و نیمه‌روشن شدن آن، در اصل واکنشی در برابر لایه‌های عمیق‌تر بحران حافظه در شهر است که ریشه در تغییرات وسیع در محیط فیزیکی یا اجتماعی شهر دارد که به روندهای فراموشی جمعی در آن شکل می‌دهند. به عبارت دیگر، مضامین و الگوهای پیش رو از فراموشی جمعی و علائم و شواهدی که برای هر یک از آن‌ها در شهر تهران شناسایی می‌شوند می‌توانند فرض وجود بحران حافظه را در شهر تهران تأیید نمایند. در ادامه، منطبق بر روش‌شناسی مقاله، با بهره‌گیری از منطق قیاسی در روش تحلیل مضمون و از طریق چارچوبی که ادبیات نظری پیش‌گفته فراهم می‌سازد، شرح و تفسیری از مضامین و الگوهای فراموشی جمعی در شهر تهران ارائه خواهد شد.

۴.۱ پاک‌شدگی سرکوبگرانه^۳

فراموشی به صورت پاک‌شدگی سرکوبگرانه در بی-رحمانه‌ترین شکل در سابقه رژیم‌های توتالیتر پدیدار می‌شود، جایی که به قول کوندر^۴: «مبارزه انسان علیه قدرت، مبارزه حافظه در برابر فراموشی است» (Connerton, 2008: 60). ساخت گذشته قابل استفاده برای تثبیت رژیم سیاسی و بازنویسی تاریخ به نحوی که روابط قدرت موجود را تأیید کند (Smith, 1999) رویه‌ای مرسوم پس از انقلابات اجتماعی و سیاسی بوده است (Connerton, 2008: 60). در ایران نیز پس از هر تحولی در نظم سیاسی، «حاکمان جدید از فراموشی اجباری برای مسکوت گذاشتن یا جابه‌جایی خاطراتی استفاده کردند که با پروژه‌هایشان مغایرت داشته و آن‌ها را با تاریخ‌گزینشی یا ابتکاری خود جایگزین نموده‌اند» (Hobsbawm & Ranger, 1983). دولت‌ها همواره تلاش کرده‌اند با کمک دستگاه‌های ایدئولوژیک خود،

تهیه شده یا قالب مضامین صورت می‌گیرد. درحالی-که در رویکرد قیاسی، تحلیل مضمون براساس علاقه نظری یا تحلیلی پژوهشگر به یک موضوع صورت می‌گیرد (Braun & Clarke, 2006: 83-84).

در پژوهش حاضر، روش تحقیق براساس رویکرد اخیر یعنی «تحلیل مضمون قیاسی»^۱ یا «تحلیل مضمون نظری»^۲ طراحی شده است. بدین نحو که پس از بررسی ادبیات نظری و براساس مطالعه عمیق ادبیات موضوع، کدها و مقولات مرتبط با نظریه فراموشی جمعی کانرتون (2008؛ 2009؛ 2011) انتخاب شده؛ سپس علائم، شاخص‌ها و شواهدی را که با این نظریه حمایت می‌شوند مورد شناسایی قرار می‌گیرند. درواقع این نظریه و مضامین و الگوهای برآمده از آن، دریچه‌ای تفسیری فراهم می‌کند که از طریق آن داده‌های موجود در زمینه حافظه شهری تهران معنا بخشیده می‌شود (Braun & Clarke, 2021). داده‌های لازم در این تحقیق از طریق منابع کتابخانه‌ای و اسناد و عمدتاً از میان نتایج تحقیقات در این حوزه موضوعی گردآوری شدند.

۴ یافته‌های پژوهش: مضامین و الگوهای فراموشی جمعی در شهر تهران

با توجه به پیشینه و ادبیات نظری بررسی‌شده، در اینکه بتوان تهران را شهری پست‌مدرن دانست، جای تردید بسیار است؛ چراکه این شهر مراحل مدرنیته خود را به طور کامل طی نکرده است. باین-حال جریانات جهانی شدن، افزایش ارتباطات بین-المللی و افزایش سرعت زندگی باعث شکل‌گیری اشکالی از بحران حافظه شده‌اند. به عبارت دیگر، می‌توان این استدلال را مطرح کرد که تهران بدون آنکه کاملاً شهر پست‌مدرنی باشد، به بحران حافظه دچار گشته است که نشانه‌های این وضعیت در

³ Repressive erasure

⁴ Milan Kundera

¹ Deductive Thematic Analysis

² Theoretical Thematic Analysis

فراموشی سپرده شده‌اند» (Azaryahu, 1996) و «توانایی افراد در یادبود گذشته را که مایل‌اند تفسیر دیگری از تاریخ را به یاد بیاورند محدود کرده است» (Alderman, 2002). همچنان که در مواردی، «هم اشکال و هم معانی نام خیابان‌ها توسط مردم مورد پرسش و چالش قرار گرفته‌اند» (Yeoh, 1996).

اریکسن^۳ (2012) در پژوهش خود تغییر نام خیابان‌هایی در تهران هم‌چون استالین، چرچیل و روزولت^۴ را قبل و پس از انقلاب مورد بررسی قرار داده و درعین‌حال که نشان می‌دهد این تغییرات تا چه اندازه واجد بار سیاسی است، این مسأله را نیز آشکار می‌سازد که بیشتر ساکنان تهران از تغییرات پی در پی نام‌ها به دلایل سیاسی (مثلاً خیابان خالد اسلامبولی) ناآگاه بوده یا به آن توجهی نداشته، حتی در مواردی از نام غیررسمی سوم (خیابان وزرا) استفاده می‌کنند. پاپلی یزدی (۱۳۷۳) نیز در کار خود که تغییر نام خیابان‌ها را طی سه دوره قاجار، پهلوی و جمهوری اسلامی بررسی می‌کند، به این مقاومت در پذیرش نام‌های جدید از طرف شهروندان تهرانی اشاره دارد. در یکی از آخرین مقالات در این زمینه، کشفی^۵ (2023) نشان می‌دهد که چگونه پس از انقلاب، طی فرآیندهای پیچیده فراموشی و یادآوری، ابزارها و اشکال زبانی به کار گرفته شده در نام‌گذاری خیابان‌های تهران، در تولید و حفظ یک روایت خاص از هویت شیعی نقش داشته‌اند. او هم تأکید دارد که نام خیابان‌ها به‌عنوان میدان‌های نبرد در ارتباط با مالکیت گذشته عمل کرده و به بستری برای بازنگری، مقاومت و حتی نفی روایت‌های رسمی هویت ایجاد شده بدل می‌شوند.

نکته قابل توجه آن است که این کشاکش برای تسلط بر فضا و تاریخ و ثبت گفتمان‌های خاص در عرصه عمومی، فرآیند پذیرش پروژه تغییر نام خیابان‌ها را دشوار ساخته است (Palonen, 2008). برای نمونه، در مراحل اول انقلاب که گروه‌های

تصورات عمومی از تاریخ را در راستای خلق واقعیت سیاسی مورد نظرشان و با هدف تضمین تداوم وفاداری توده‌ها دستکاری و کنترل کنند.

پس از انقلاب ۵۷، یکی از اولین اقداماتی که توسط قدرت تازه‌تأسیس صورت گرفت، کنترل و اعمال نفوذ بر حافظه شهری پایتخت بود که طی سال‌های پس از انقلاب تا به امروز، از آن به‌عنوان ابزاری برای اعمال قدرت، مشروعیت بخشیدن به نهادهای انقلابی جدید، نمادین ساختن انسجام اجتماعی ایدئولوژیک و اجتماعی کردن افراد در نظم پساانقلابی استفاده شده است. از اولین لحظات استقرار نظم جدید، متن-شهرها^۱ (Palonen, 2008) یا نام‌گذاری یادبودی خیابان‌ها^۲ (Azaryahu, 1996) ؛ (Hebbert, 2005 ؛ Alderman, 2002, 2003) ؛ (Gould & Silverman,) ؛ (Foote & Till, 2003 ؛ Legg, 2005 ؛ 2013) ؛ (Dwyer & Alderman, 2008 ؛ Azaryahu, 2007) به‌عنوان یکی از عرصه‌های اصلی برای اعمال مدیریت رسمی حافظه جمعی در نظر گرفته شدند. «آغاز تحول در نام‌گذاری معابر تهران به تشکیل شورای نام‌گذاری شهرداری در دولت موقت بازمی‌گردد که طی آن پانصد نام از اسامی خیابان‌ها تغییر یافتند. پس از جنگ هم بخشی از خیابان‌های شهر به نام شهدای جنگ ثبت شد و بدین شکل تحول بزرگ دیگری رقم خورد که نام خیابان‌های شهر را بیش از پیش یکسان کرد» (بدیعی، ۱۳۸۸: ۸۵). نام-گذاری خیابان‌ها به نام شخصیت‌ها و وقایع تاریخی بخش مهمی از فرهنگ سیاسی جدید است؛ زیرا نه تنها جهت‌گیری فضایی و نشانه‌شناختی را برای شهر فراهم می‌کند، بلکه در طبیعی‌سازی یا مشروعیت بخشی به یک دیدگاه منتخب از گذشته نیز مشارکت دارد. نام‌گذاری خیابان‌ها پس از انقلاب بحث‌انگیز بوده است؛ چراکه «با گرمی داشت یک چشم‌انداز از گذشته، غالباً خاطراتی دیگر به

^۴ نام این سه خیابان خود پس از حضور رهبران سیاسی مذکور در کنفرانس تهران در سال ۱۳۲۲ تغییر یافته بود.

^۵ Ehsan Kashfi

^۱ The city-text

^۲ Commemorative street naming

^۳ T. H. Eriksen

فروگذاری نکرد، اشتراک رویه داشته‌اند (ذکایی و والا، ۱۳۹۹). مشابه آنچه که فروید^۳ (1966) در سطح فردی از فراموشی فعالانه گذشته تروماتیک و هل‌دادن حافظه‌های تهدیدآمیز به بخش ناخودآگاه ذهن یاد می‌کند، هالباکس^۴ (1992) نیز در سطح اجتماعی به ماهیت هنجارین و عملکرد برساننده حافظه جمعی به هنگام مواجهه با وقایع دردناک گذشته اشاره دارد. به زعم او، این خصایص سبب می‌شود که گروه‌های اجتماعی در پاسخ به گذشته تروماتیک و برای دفاع از ارزش‌های گروه و هویت و تصویر خود، فراموشی و تحریف مثبت از گذشته را سازمان داده و سکوت و خویشتن‌داری را در پیش بگیرند.

ریکور فراموشی را با مفهوم آسیب‌دیدگی خاطره و عمل به‌خاطر آوردن تبیین می‌کند. او با تعمیم نتایج فروید به این مطلب اشاره دارد که هر جا سوگواری و کنار آمدن با رنج ازدست‌دادن به نحو مؤثری انجام نگیرد، خاطره دچار آسیب می‌شود. اختلال در عمل به‌خاطر آوردن باعث «تورم خاطره» و ناکامی از عمل سوگواری سبب «کمبود خاطره» می‌شود. چه در کمبود خاطره که همان مالیخولیا و سرکوب خاطره‌ای است و چه در تورم خاطره که همان اجبار به تکرار مداوم گذشته و غلیان‌های تکرار خاطره تروماست، «وحشت از گذشته مانع جدی در برابر خاطره است» که میل به فراموشی را ایجاد می‌کند (ریکور، ۱۳۷۴). به همین دلیل، ریکور در کنار وظیفه اخلاقی فراموشی برای گذار از خشونت، از وظیفه اخلاقی یادآوری نام می‌برد تا معنایی اخلاقی‌تر از گذشته به نسل آینده انتقال یافته و چشم‌انداز عادلانه‌تری ساخته شود (Ricoeur, 2004: 9-12). میرزا مصطفی (۱۳۹۱) با بهره‌گیری از پشتوانه اندیشه‌ای ریکور، بررسی‌ای از حافظه جمعی شهر تهران با روش مطالعات اسنادی و با مطالعه موردی خیابان ولیعصر به عمل می‌آورد. او در پاسخ به این پرسش محوری پژوهش خود که شهر چه حافظه‌ای را به

سیاسی متنوعی در مراکز تصمیم‌گیری قدرت سیاسی حضور داشتند، نام‌گذاری و تغییر نام معابر تهران نیز متأثر از این ناهمگونی بود و دایره شمولیت گسترده‌ای داشت، درحالی‌که با افزایش درگیری میان گروه‌های سیاسی و طرد و حذفشان، بسیاری از اسامی خیابان‌های تهران که گروه‌های سیاسی ناهم‌سو با ساختار قدرت مسلط را نمایندگی می‌کردند، مجدداً تغییر پیدا کردند. بدین ترتیب، بلندترین خیابان تهران که پیش از انقلاب «پهلوی» نامیده می‌شد، پس از انقلاب ۱۳۵۷ به «مصدق» تغییر نام یافت و با حذف جریان‌های ملی‌گرا از قدرت، بار دیگر به «ولی‌عصر» تغییر پیدا کرد. در نتیجه، رقابت‌های سیاسی و مفصل‌بندی‌های گفتمانی قدرت، امکان رسیدن به اجماع عمومی که لازمه ثبات حافظه شهری بوده را کاهش داده است.

۴٫۲ فراموشی تجویزی^۱

فراموشی تجویزی همانند پاک‌شدگی سرکوب‌گرانه با عمل حکومت واقع می‌شود، با این تفاوت که در اینجا اعتقاد بر آن است که به نفع همه طرف‌های مورد اختلاف است که فراموشی واقع شود؛ لذا می‌تواند تأیید عموم را به دنبال آورد. کانرتون به نقش این نوع از فراموشی در سال‌های پس از جنگ اشاره دارد که بسیاری از نظام‌های سیاسی را متوجه ضرورت فراموشی در بازگرداندن حداقلی انسجام مدنی و برقراری مجدد مشروعیت دولتی می‌سازد (Connerton, 2011: 34-36). تهران در طول حیات خود شاهد وقایع خشونت‌بار بسیاری بوده است. اگر بخواهیم لیستی از این وقایع ارائه دهیم، می‌بایست به ترورها، انقلاب‌ها، جنگ‌ها، کودتاها و شورش‌های شهری متعددی اشاره داشته باشیم که از این شهر چهره‌ای پر از رنج به دست می‌دهد. به نظر می‌رسد که دولت‌های قاجار، پهلوی و جمهوری اسلامی با تمام تفاوت‌شان به لحاظ صورت‌بندی گفتمانی، در این سیاست حافظه^۲ که باید از هیچ تلاشی برای فراموشی تجویزی وقایع تروماتیک

³ Sigmund Freud

⁴ Maurice Halbwachs

¹ Prescriptive forgetting

² The Politics of Memory

حال از بین رفتن است. در هیچ روایتی از مدرنیته به- عنوان یک پروژه تاریخی، زیرساخت فراموشی آن را نمی‌توان نادیده گرفت (Koselleck, 1985).

در روایتی که آذری (۱۳۹۱) از تجربه مدرنیته در شهر تهران ارائه می‌دهد، این فرسایش معنای زندگی و فراموشی در راستای کسب هویت جدید قابل مشاهده است. او در عین حال که تجربه مدرنیته در شهر تهران را از دریچه تحولات فضاهای تجاری شهر مورد بررسی قرار داده و سه مرحله از تحولات معنایی فضاهای تجاری شهر را ذیل سه روایت تاریخی از تولید اجتماعی فضای شهری مشخص می‌سازد، این تحولات فضایی را نمایانگر بحران هویت و حافظه تاریخی شهر تهران معرفی می‌کند. در روایت اول که به تداوم و توسعه درونی و طبیعی بازار سنتی تهران در هسته اصلی شهر اختصاص دارد، بازار از زمان احداث برج و باروی شهر در دوران شاه تهماسب تا پایان قاجاریه، در کنار مسجد و ارگ از ارکان اصلی تکوین شهر بوده است. بازار در این دوران یک نیروی اجتماعی هویت‌بخش بوده و در کنار فعالیت اقتصادی، نقشی مهم در مدنیت سیاسی و برسازندگی فرهنگی جامعه داشته است. از این لحاظ بازار به‌عنوان یک فضای شهری دارای هویت، ارتباط و تاریخ، جایگاه مکانی را داشته که خود مولد فضاهای شهری متعدد بوده است (اوژه، ۱۳۸۷). روایت دوم، شرح تغییر و تحولات به‌وقوع- پیوسته در دوران پهلوی است که طی آن مفهوم مکان - بازار با مفهوم فضاهای تجاری جایگزین می- شود. در این دوران با اجرای سیاست‌های هوسمان- گونه، کالبد قدیمی شهر دچار تخریب و برای همیشه به فراموشی سپرده شده و جای آن را خیابان‌های جدید، شیوه‌های نوینی از معماری و توپولوژی جدید ساختمانی می‌گیرد. برای کسب این هویت جدید شهر و در این آمایش فضایی جدید، شالوده کهن ارتباطات از هم می‌گسلد، سازمان محله‌ای دچار آسیب جدی شده و بازار به‌عنوان ستون فقرات شهر

جوانانی که تجربه مستقیمی از بسیاری از رویدادها ندارند منتقل می‌سازد؟ به این یافته می‌رسد که حافظه ارائه‌شده توسط شهر به‌شدت گزینشی است و در روایتی که شهر از تاریخ برای شهروندان ارائه می‌دهد، بسیاری از جریان‌ها، حوادث و گروه- های اجتماعی حذف می‌شوند و آنچه باقی می‌ماند، قسمت کوتاهی از تاریخ پساانقلاب به روایت گروه- های در قدرت است. او همچنین اشاره دارد که شهر تهران دچار کمبود و تورم حافظه است. در مورد بعضی از مسائل به اندازه زیادی تأکید بر یادآوری وجود دارد و بقیه مسائل نادیده گرفته می‌شود. در چنین شرایطی به اندازه‌ای تورم حافظه در مورد بعضی مسائل وجود دارد که در شهروند تهرانی میل به فراموشی ایجاد می‌کند.

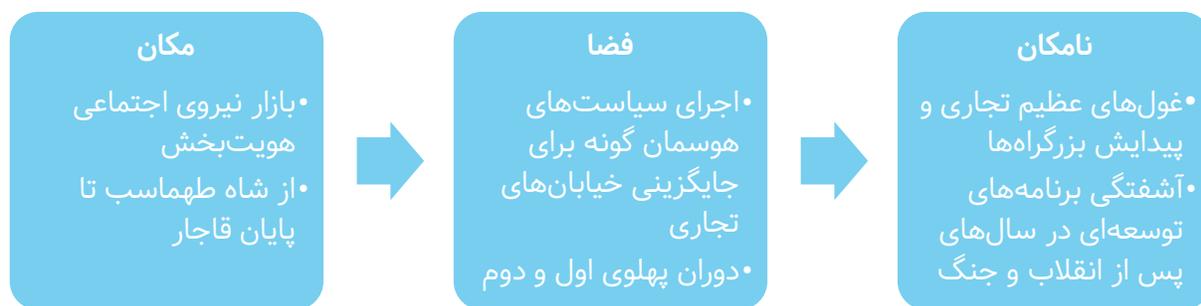
۴٫۳ فراموشی برای ساخت هویت جدید^۱

تأکید در اینجا بیشتر از آنکه بر ازدست‌دادن باشد که مستلزم عدم توانایی در حفظ چیزهای مشخص است، بر به‌دست‌آوردنی است که به افرادی تعلق می‌گیرد که می‌دانند چگونه خاطراتی را که به هیچ هدف عملی‌ای در مدیریت هویت کنونی یک فرد و اهداف جاری آن کمک نمی‌کنند، کنار بگذارند. فراموشی لذا بدل به بخشی از فرآیندی می‌شود که توسط آن خاطرات مشترک ساخته می‌شوند و بخشی از روند فعال ایجاد یک هویت جدید و مشترک را در یک محیط جدید شکل می‌دهد (Connerton, 2008: 62-63). در اینجا فراموشی معادل «جایگزین شدن یک حافظه به جای دیگری است» (Zelizer, 1995: 220). روند جایگزینی خاطرات با تجربه ما از مدرنیته سرعتی سرسام‌آور پیدا کرده، طوری که فراموشی بدل به یکی از ویژگی- های ساختاری مدرنیته شده است. احساس تداوم با گذشته بدون شک با سرعت تغییر، تکه‌تکه شدن زمان زیسته شده و تفاوت بین حال و گذشته، در

¹ Forgetting that is constitutive in the formation of a new identity

در تهران متکثر شده که تمام فضای شهر بدل به یک نامکان خرید شده است (سفرچی، ۱۴۰۰). آنچه که مشخص است در این روایات از تجربه مدرنیته در شهر تهران، فراموشی‌بخشی از فرآیند تحولات معنایی است که در فضاهای تجاری شهر به وقوع پیوسته است، به نحوی که فضاهای تجاری تهران از یک مکان (بازار) به چندین فضا (خیابان‌های تجاری) و سپس یک نامکان (مجموع‌های تجاری و مراکز خرید بزرگ) تغییر یافته‌اند.

در مقابل حضور قوی خیابان و انتقال فعالیت‌های اقتصادی به کناره‌های آن برای همیشه رنگ می‌بازد (حیبی، ۱۳۸۶: ۱۶۲). روایت سوم، توسعه فضاهای تجاری مدرن در شکل غول‌های عظیم تجاری و پیدایش بزرگراه‌ها را شرح می‌دهد. آشفتگی حاکم بر برنامه‌های توسعه‌ای شهر در سال‌های پس از انقلاب و جنگ، زمینه را برای ورود بی‌ضابطه‌تر جریان سرمایه به عرصه شهرسازی و تبدیل فضای شهری به محیط مصنوع و کالای قابل مبادله فراهم می‌سازد. در این روایت، فضاهای تجاری تا اندازه‌ای

شکل ۲. فرآیند تحولات معنایی در فضاهای تجاری شهر (برگرفته از: آذری، ۱۳۹۱)

Figure 2. The process of semantic changes in the city's commercial spaces (taken from: Azari, 2012)

پیوسته و امکان تعریف هویت و سوژگی زنان شهری را فراهم ساخته است، اما این تغییرات وارد قلمروی فضا و ساختارهای عینی حاکم بر شهر نشده است. بدین ترتیب، زنان ایرانی زمانی به قلمرو عاملیت در حوزه عمومی قدم می‌گذارند که فضاهای شهری به دلیل سال‌های طولانی غیبت زنان، کاملاً در سیطره هنجارهای مردانه قرار داشته و این موجب ناهمخوانی هویت زنانه با مهم‌ترین موقعیت مورد شناسایی آن شده است.

نادری (۱۳۹۲) در پژوهش خود بر روی روایت‌ها و تجربه‌های زنانه از شهر تهران، به همین مسأله، یعنی احساس بحران معنایی زنان در موقعیت‌های زندگی شهری امروز اشاره دارد. او نشان می‌دهد که چگونه عرصه‌های مختلف حوزه عمومی شهر تحت

۴٫۴ فراموشی ساختاری^۱

فراموشی ساختاری مفهومی است که برای نخستین بار جان بارنز^۲ (۱۹۴۷) آن را در مطالعه‌اش از شجره‌نامه‌ها مطرح کرده است. او از طریق این مفهوم بیان می‌کند که یک فرد تمایل به یادآوری آن پیوندهایی را در شجره‌نامه‌اش دارد که از نظر اجتماعی مهم باشند. برای نمونه، در شجره‌نامه‌های وابسته به دودمان پدري، خطوط مردانه صعودی بسیار بیشتر از خطوط زنانه مرتبط در یاد می‌ماند (Connerton, 2011: 45). این شکل از فراموشی ساختاری را می‌توان در رابطه با جایگاه زنان در فضاهای عمومی شهر تهران نیز مشاهده کرد. اگرچه در سده اخیر تغییرات ساختاری گسترده‌ای در نقش و جایگاه زنان در حوزه عمومی جامعه به‌وقوع

² John Barnes

¹ structural amnesia

گفتمان هژمونیک است که در راستای فراموشی ساختاری هویت زنانه عمل می‌کند.

۴٫۵ فراموشی به شکل ابطال^۳

اگر فراموشی ساختاری ناشی از کمبود اطلاعات است، فراموشی به شکل ابطال در نتیجه ازدیاد اطلاعات به جریان می‌افتد. نیچه (1957) هنگام پیش بردن جدالش علیه نوشتار تاریخی، به‌ویژه علیه دانش تاریخی آنتیک، تعبیر مشهوری را برای آشوب فرهنگی ناشی از این ازدیاد اطلاعات به کار می‌گیرد. آنطور که نیچه مشاهده می‌کند، تحت فشار یادآوری این اطلاعات، توانایی ابتدایی برای زندگی-کردن و عمل‌کردن خرد و خمیر می‌شود (Connerton, 2008: 64-65). به زعم نیچه از آغاز مدرنیته، همه ما از یک تب مصرف تاریخی رنج می‌بریم. او به این تاریخ‌گرایی حمله می‌کرد (Huysen, 1995: 6) و تنها راه مقابله با آن را فراموشی خلاقانه می‌داند (Huysen, 2003: 2).

توسعه فراموشی به شکل ابطال در دو مرحله صورت گرفته است: اول آرشیو شدن بزرگی بود که یک عنصر ضروری در شکل‌گیری دولت مدرن محسوب می‌شد. ما به‌طور معمول تصور می‌کنیم که هیچ قدرت دولتی بدون دستگامی اداری از اسناد امکان وجود ندارد. ایده آرشیو گسترده، حاکی از توسعه تاریخی بود که بعدتر به وقوع پیوست؛ گسترشی با سرعتی بسیار زیاد در سراسر جهان فناوری‌های اطلاعاتی جدید. روی هم رفته، آرشیسو سازی بزرگ و تکنولوژی‌های اطلاعاتی جدید، یکی متمرکزکننده و دیگری توزیع‌کننده، هر دو با هم مقدار بیش از حدی از اطلاعات را به ارمغان آورده‌اند. به‌طوری‌که مفهوم دور انداختن می‌تواند نقش اصلی را در قرن ۲۱ اشغال کند. اینکه بگوییم چیزی ذخیره شده است، در بایگانی یا رایانه، مساوی است با گفتن اینکه اگرچه برای همیشه قابل بازیابی است، اما می‌توانیم آن را فراموش کنیم و این

حاکمیت منطق و الگوی طرح‌ریزی مردانه مانع از سوژگی کامل زنان شده و با ایجاد موقعیت‌های تناقض‌آمیز، ثبات و همگونی هویتی زنان را به چالش می‌کشد. رهبری و شارع پور (۱۳۹۳) نیز در پژوهش خود به این نتیجه می‌رسند که فضای امروز تهران جای کم‌تری را برای زندگی روزمره زنان نسبت به مردان در نظر می‌گیرد. آن‌ها با استفاده از مفهوم حق به شهر لغو، نشان دادند که در تهران، جنسیت نقش مهمی را در اختصاص‌دهی فضای شهری به خود و ادراک از حق مشارکت و تصمیم‌گیری در این شهر دارد. یافته‌های این محققان نشان می‌دهد که از نظر شهروندان تهرانی، زنان بخت کم‌تری در دستیابی به حق به شهر، یعنی بهره‌مندی از فضاهای شهری در زندگی روزمره خود و تصمیم‌گیری در ارتباط با آن دارند؛ لذا جو مردانه حاکم بر فضاهای شهری (گوتدینر و باد، ۱۳۹۰: ۱۳۳-۱۳۱)، باعث کم‌تر شدن حس تعلق زنان به شهر شده و زن را به عنصری فراموش شده در حافظه شهری بدل می‌سازد.

در همین ارتباط می‌توان به مطالعه ریاضی^۱ (2019) در مورد نحوه نام‌گذاری فضاهای عمومی در تهران اشاره داشت. او نشان می‌دهد که غالب خیابان‌ها، میادین، دانشگاه‌ها و حتی پارک‌ها در شهر تهران نام‌های غیرزنانه دارند و بدین جهت آشکارکننده گفتمان مردسالارانه حاکم بر فضاهای عمومی در شهر تهران هستند. رویکرد او با دیگر مطالعات نام - مکان^۲ صورت گرفته در مورد تهران تفاوت آشکاری دارد؛ بدین معنا که نام‌گذاری مردانه فضاهای عمومی شهر را قسمی از هنجارسازی ایدئولوژیک می‌بیند که در جهت تقویت ساختار مردسالارانه موجود عمل می‌کند. در واقع نام‌ها به نقطه تلاقی اساسی بین مردم و گفتمان سیاسی بدل می‌شوند تا فضاهای عمومی بتوانند به‌عنوان پلی بین قدرت و جامعه عمل کنند؛ لذا در مطالعه او نام‌گذاری فضاهای عمومی شهر تهران، تحمیل یک

³ Forgetting as Annulment

¹ Toloo Riazi

² Toponymy

عبارت دیگر سرمایه‌داری موجب تمرکز بیشتر کنترل زمان بر میل مصرف‌کننده می‌شود تا نظم کاری.

در شهرهای ایران، به‌ویژه تهران نیز تلاش سرمایه‌داری در کوتاه‌کردن چرخه زمانی مصرف محصولات خصوصاً معماری شهری به‌وضوح قابل مشاهده است. تهران امروز به بهشت بورژوازی مستغلات بدل شده است و فضای شهر تحت سیطره این بورژوازی کثیافت و نهادهای شهری کژکارکرد شده‌اند (اطهاری و یزدانی، ۱۳۸۷: ۴۳). از دهه هفتاد تاکنون، اتخاذ سیاست فروش تراکم مازاد در شهرها توسط دولت برای استقلال مالی شهرداری‌ها، شهرهای ایران را عملاً به کالایی با ارزش مبادله‌ای تبدیل کرده است و موجب شکل‌گیری یک قشر قدرتمند اقتصادی و سیاسی در شهرها شده که در غیاب قوانین بازدارنده به‌شدت از رانت زمین بهره گرفته و سودهای هنگفتی را از بورس‌بازی و بساز و بفروش در شهرها عایدشان ساخته است (اطهاری، ۱۳۸۶). دولت در این زمینه نه‌تنها سیاست اجتماعی روشنی ندارد، بلکه تلاش می‌کند بخشی از سود کلان ناشی از سرمایه در گردش این حوزه اقتصادی را از آن خود کرده و نقشش را به‌عنوان یک ذی‌نفع در مقابل سایر رقبا قرار دهد. فضای شهر تهران تحت سلطه ایدئولوژی بورژوازی مستغلات بدل به سیاهچاله‌ای شده که هر روز برای ما ناآشنا تر است (اطهاری و یزدانی، ۱۳۸۷: ۴۹).

حائری در تحلیلی مشابه نشان می‌دهد که چگونه شهرهای امروز ما خصوصاً تهران تحت تسلط و اقتدار ساختمان‌سازی هستند. معماری به معنای توانایی نظم‌دهی خلاق فضا که عمده‌تاً با خلق‌کردن و روایت مجدد گذشته، برمبنای سنت، تاریخ و زیست‌بوم شکل می‌گیرد، در نیم قرن اخیر کاملاً به بیرون از شهر پرتاب شده، به‌نحوی که در شرایط حاضر پاسخ به فضا و بنا را اقتصاد و سیاست به عهده گرفته‌اند و نه معماری. اگر در بناهای دوران مدرن ابتدایی تهران فضای شهری معلوم و محسوس و انعکاس بلافصل خواست‌ها و حالات انسانی بود،

فراموشی زمانی ضرورت بیشتری دارد که بار تحمیل شده به حافظه برای جامعه مشکل‌ساز باشد (Connerton, 2008: 66)؛ لذا، مدرنیته موجب دسترسی به اطلاعات زیاد شده و این لزوم آرشیوسازی و فراموشی به شکل ابطال را به دنبال داشته است.

استفاده از خاطره آرشیوی در شهرهای ایران نیز همراه با ورود مدرنیته به آن‌ها بوده است. نخستین موزه‌ها در دوران رضاشاه شکل گرفت و این روند در دوران بعد ادامه یافت تا اینکه در عصر پس از انقلاب و با رشد انفجاری تعداد موزه‌ها و یادمان‌ها، ما عملاً وارد دوره‌ای از موزه‌گرایی می‌شویم. این موزه‌ها عمدتاً محدود به رویدادها و شخصیت‌های دوران پساانقلاب هستند و خوانشی که از میراث تاریخی جامعه ارائه می‌دهند گزینشی و تحت سیطره روایت مسلط قدرت از گذشته است. جوادی یگانه و همکارانش (۱۳۹۵) در پژوهشی که در همین ارتباط بر روی گفتمان حاکم بر موزه‌های تأسیس شده پس از انقلاب در شهر تهران صورت داده‌اند، نشان می‌دهند که موزه‌های این شهر بیش از آنکه بازگوکننده حافظه شهری یا حافظه جمعی شهروندان باشند، بدل به مکانی برای آرشیوسازی شده‌اند که البته در این بایگانی نیز عملکرد گزینشی دارند و روایتی تک-صدا و فرادستانه از گذشته ارائه می‌دهند.

۴٫۶ فراموشی به شکل کهنگی برنامه-ریزی شده^۱

این نوع از فراموشی ریشه در کهنگی برنامه‌ریزی شده‌ای دارد که نظام سرمایه‌دارانه مصرف را شکل می‌دهد. در سرمایه‌داری امروز برای تسریع در زمان گردش سرمایه، تکامل یک محصول از اولین طراحی و توسعه آن تا کهنگی و منسوخ‌شدن نهایی‌اش (چرخه عمر محصول^۲) مرتباً کوتاه‌تر شده، روزبه‌روز، برنامه‌ریزی طولانی‌مدت از اهمیت کم‌تری برخوردار می‌شود و امکانات بهره‌گیری از مدهای بازار بسیار مهم‌تر می‌گردد (Connerton, 2008: 66-67). به

² Product Life Cycle

¹ Forgetting as planned obsolescence

در دهه‌های اخیر آنچه محسوس است، نه فضای شهری، بلکه فضاهای تک‌عملکردی، بیرون‌زدگی سازه‌های تأسیساتی و تعیین‌کنندگی اشیاء است. ساختمان‌سازی با سرکوب ذائقه فضای شهروندان، همه عناصر بنا را تا حد یک شیء تقلیل داده و از نظر کارکرد، بناها را به کالاهای مصرفی بی‌دوام تبدیل ساخته است. ساختمان‌سازی، با حذف فضا و ساختن بدون معماری، زمان شهروندان را در لحظه‌های گسست از دیروز و فردا، در امروز تعیین کرده و به شکل‌گیری شهری بی‌حافظه منجر شده است (حائری، ۱۳۷۵). در واقع، ضرورت تولید منسوخ شدگی در ارتباط با بناها ایجاب می‌کند که فراموشی ماده اساسی در عملکرد فرهنگی و اقتصادی شهر باشد.

۱۳۵۹ تا ۱۳۸۱ یک سوم جمعیت خود را از دست داده‌اند (خاتم، ۱۳۸۳). بدین ترتیب در فرآیند رشد سازمان فضایی شهر تهران، «بافت‌های تاریخی و مرکزی آن روزبه‌روز فرسوده‌تر شده‌اند، تا آنجاکه بناها و فضاهای با هویت تاریخی به انبار کالاهای وارداتی، سکونتگاه مهاجران بسیار فقیر، جولانگاه دستفروش‌ها و توقفگاه چهارچرخه‌ها، گاری‌ها و سواری‌ها بدل شدند» (حائری، ۱۳۷۸: ۷۵). اگرچه در سال‌های اخیر تلاش‌های زیادی برای بازسازی این محلات رها و فراموش شده صورت گرفته اما مطالعات متعددی (حسینی میانرودی و همکاران، ۱۳۹۶؛ گودرزی و همکاران، ۱۳۹۸؛ فدایی‌نژاد و کرمپور، ۱۳۸۵) نشان داده‌اند که در این به‌سازی توجه کافی به هویت تاریخی این مناطق نشده و این برنامه‌های نوسازی با کم‌ترین میزان توجه نسبت به حافظه تاریخی شهروندان انجام گرفته‌اند. علت اینکه این فضاهای شهری از منظر شهروندان قابلیت خاطرہ‌انگیزی‌شان را از دست داده‌اند، صرف‌نظر از برنامه‌ریزی نادرست شهری که باعث شده بافتی که زمانی سرزنده‌ترین بخش شهر بوده با عدم استقبال عمومی روبه‌رو شود، آن است که شهروندان تهرانی و حتی بخش قابل توجهی از ساکنان پیشین مرکز تهران، این محلات را به دست فراموشی سپرده‌اند؛ فراموشی که می‌تواند شکل یک سکوت تحقیرآمیز را داشته باشد. محور این نوع فراموشی را امروز می‌توان علی‌رغم تمام پیچیدگی‌ها و تناقض‌هایش، انکار تضاد طبقاتی‌ای دانست که موجب هجوم حاشیه به مرکز شهر شده و مهاجرت غیربومیان و سکونت غیررسمی آنان را در این محلات به‌منزله خلأ نامکانی و غیاب نشانه تاریخی به دنبال داشته است (پاجاژکوفسکا، ۱۳۹۴). حبیبی نیز یکی از تحولاتی را که باعث خاطرہ‌زدایی از محلات تاریخی شهر می‌شود، طبقاتی‌شدن بخش‌ها و نواحی مسکونی شهر تهران می‌داند که به زعم وی باعث مهاجرت درون شهری و جابه‌جایی افراد و خانوارها براساس میزان دارایی و منزلت اجتماعی آنان شده

در دهه‌های اخیر آنچه محسوس است، نه فضای شهری، بلکه فضاهای تک‌عملکردی، بیرون‌زدگی سازه‌های تأسیساتی و تعیین‌کنندگی اشیاء است. ساختمان‌سازی با سرکوب ذائقه فضای شهروندان، همه عناصر بنا را تا حد یک شیء تقلیل داده و از نظر کارکرد، بناها را به کالاهای مصرفی بی‌دوام تبدیل ساخته است. ساختمان‌سازی، با حذف فضا و ساختن بدون معماری، زمان شهروندان را در لحظه‌های گسست از دیروز و فردا، در امروز تعیین کرده و به شکل‌گیری شهری بی‌حافظه منجر شده است (حائری، ۱۳۷۵). در واقع، ضرورت تولید منسوخ شدگی در ارتباط با بناها ایجاب می‌کند که فراموشی ماده اساسی در عملکرد فرهنگی و اقتصادی شهر باشد.

۴٫۷ فراموشی به شکل سکوت تحقیرآمیز^۱

این نوع فراموشی در الگوی رفتاری گسترده‌ای در جامعه مدنی مشخص می‌شود و آن به شکل پنهانی و بدون علامت و بارزترین ویژگی‌اش سکوت تحقیرآمیز است. اگرچه فراموش کردن تحقیرشدگی‌ها دشوار است؛ با وجود این، در سکوت تبانی‌طور ماحصل نوع خاصی از شرم جمعی، تمایل به فراموشی و گاه تأثیر واقعی فراموشی قابل مشاهده است. در اینجا سکوت و میل به فراموشی می‌تواند تلاشی برای از نظر پوشاندن چیزها فراتر از دسترسی به حافظه و عنصری ضروری در پروسه بقا باشد (Connerton, 2011: 46-48).

امروز این شکل از فراموش‌شدگی را می‌توان در مرکز شهر تهران مشاهده کرد. بازار یا مرکز قدیم تهران طی دو دهه گذشته علاوه بر افول جمعیتی به‌تدریج با افول اقتصادی نیز مواجه شده است. اگرچه این افول از سال‌های پیش از انقلاب آغاز شده بود، در دهه‌های گذشته ساختار کالبدی و فضایی این منطقه از شهر را کاملاً دگرگون ساخته است، به‌طوری‌که محلات قدیمی مرکز تهران طی سال‌های

¹ Forgetting as humiliated silence

می‌کند و نشان می‌دهد که چگونه سرکوب و استبداد سیاسی همراه با نوسازی اقتصادی شهر از دهه ۱۳۳۰ منجر به انتقال قدرت و ثروت به شمال شهر و سکوت سیاسی این میدان می‌شود. در واقع در هر دو پژوهش تلویحاً تأکید شده است که میدان بهارستان که زمانی به‌عنوان میدان و ویتترین حیات مدنی و سیاسی شهر مطرح بود، با شکست بناها و نهادهای مستقر در آن مثل مجلس شورای ملی در دستیابی به ارزش‌هایی چون آزادی، دموکراسی و عدالت و با ازدست‌دادن ویژگی‌های برجسته تاریخی‌ای که مظهر حافظه جمعی آن بوده است، نقش عملکردی خود را از دست داده و در قالب سکوتی تحقیرآمیز توسط شهروندان به فراموشی سپرده شده است.

۵ بحث و نتیجه‌گیری

چرا ما گاهی اوقات قادر به یادآوری وقایع، مکان‌ها و اشیاء نیستیم؟ به عقیده ییتس^۳ (1966)، از آنجاکه حافظه ماهیتی وابسته به ثبات و پایایی مکان دارد و به این دلیل که دنیای امروز سرشار از تغییرات است، «فراموش کردن» بدل به خصیصه اصلی جامعه معاصر می‌گردد. مدرنیته اگرچه انحصار فراموشی ندارد، اما یقیناً قسم‌هایی از فراموشی ساختاری وجود دارند که مختص فرهنگ مدرنیته می‌باشند (Connerton, 2009). پیش‌تر گفته شد که یکی از ویژگی‌های مهم حافظه جمعی وابستگی آن به زمان و فضاست: گروه‌ها نیازمند حمایت‌هایی پایدار و چارچوب‌هایی در جهت مراجعه هستند که آن‌ها را قادر به بازکشف گذشته در زمان حاضر می‌سازند و احساس تداوم و پیوستگی از خود را در گروه‌ها به وجود می‌آورند (Halbwachs, 1992). مدرنیته با ازجاکندگی روابط اجتماعی^۴ از محیط‌های محلی هم‌کنش و تجدید ساختار این محیط‌ها در راستای پهنه‌های نامحدود زمانی - مکانی (گیدنز، ۱۳۸۰: ۲۶) به عاملی برای فراموشی جمعی و جدایی از گذشته مستمر یا زنده بدل می‌شود.

است. بدین ترتیب افراد محلی از مکان‌هایی که به آن‌ها تعلق خاطر داشته‌اند، دور شده و با ایجاد این فاصله، محلات سرنوشتی بهتر از متروک‌شدن پیدا نکرده‌اند (حبیبی و مقصودی، ۱۳۸۱؛ حبیبی، ۱۳۸۳).

در همین ارتباط، لک و حکیمیان^۱ (2019) با پژوهش بر روی میدان بهارستان به‌عنوان یکی از تاریخی‌ترین و خاطره‌انگیزترین فضاهای عمومی شهر تهران نشان دادند که این میدان به دلیل تحولات شهری نه‌تنها حافظه جمعی خود را از نظر معنایی از دست داده، بلکه از نظر محیط فیزیکی نیز تضعیف شده، به عبارتی با زوال شهری و کاهش تعلق اجتماعی مواجه گشته است. به زعم آن‌ها، امروز میدان و محله بهارستان صرف‌نظر از ارزش‌ها و معانی نوستالژیک، صرفاً به مکانی برای عبور و به گذرگاهی صرف برای اتصال دیگر نقاط شهری تبدیل شده است؛ ساکنان محلی، تعلق مکانی و تعاملات اجتماعی اولیه خود را از دست داده و با بحران حافظه و بحران کاربری مواجه شده‌اند. با اینکه این محققان هدف از پژوهش خود را (که با روش کیفی و با بهره‌گیری از مصاحبه‌های عمیق با ساکنان محلی انجام گرفته) ارائه مدل نظری برای تداوم و بازتولید ویژگی‌های حافظه جمعی در این فضای شهری تاریخی تعریف نمودند، اما در تحلیل‌شان از وضعیت موجود شواهدی را مورد استناد قرار دادند که بیشتر تصویری از تداوم بحران حافظه و فراموشی جمعی را به دست می‌دهد. آن‌ها با استناد به پژوهش مهان^۲ (2017) نشان دادند که هم‌زمان با رشد تصاعدی شهر تهران و با مهاجرت ساکنان اولیه بهارستان به مناطق شمال شهر، تغییرات فضایی و کالبدی در این منطقه به نحوی رقم خورده که حیات سیاسی و مدنی آن دچار مخاطره شده و عملکردهای تجاری بر آن سلطه یافته‌اند. مهان در پژوهش تاریخی خود با دقت بیشتری این تحولات را رصد می‌کند. او بهارستان را به‌عنوان اولین نقطه کانونی مدرن در زندگی سیاسی و اجتماعی ایرانیان معرفی

³ Frances Yates

⁴ Dis-embedding of social relations

¹ Azadeh Lak & Pantea Hakimian

² A. Mehan

وضعیتی باعث این تناقض می‌شود که در آن «ما زمان خیلی زیادی را صرف فکر کردن به گذشته می‌کنیم به این دلیل که مقدار کمی از آن برای ما باقی مانده است» (Nora, 1996: 6). به این معنی، تاریخ یعنی بازسازی مسأله‌دار و ناکامل چیزهایی که اکنون وجود ندارد بر حافظه که پدیده واقعی و دائمی و اتصالی است که ما را به زمان حال ابدی متصل می‌کند، پیشی می‌گیرد. از طرفی پیشی گرفتن تاریخ بر حافظه نتیجه رشد فناوری‌های یادآوری و آرشیوی شدن حافظه مدرن است (Nora, 1989: 13). اینکه «آگاهی جمعی امروز دیگر نه تحت اختیار مورخان، بلکه رسانه‌های جمعی است» (Schwarz, 2010: 44) نشان‌گر ورود به عصر حافظه آرشیوی و رونق حافظه است؛ لذا موج جدیدی از معماری موزه‌ای، مرمت تاریخی‌سازشده در مراکز شهری قدیمی، پروژه‌های مربوط به میراث و بازاریابی انبوه نوستالژیا در سطح شهر نشان‌گر وجود وسواس به حافظه است (Huysen, 2003: 14) که آن را می‌توان شکلی از واکنش در برابر پروسه‌های فنی رو به شتاب که زیست‌جهان ما را کاملاً تغییر داده، ارزیابی کرده و علامت بحران آن ساختار زمانی‌ای دانست که عصر مدرنیته را با تجلیلش از امر جدید به‌عنوان امری یوتوپیایی تعیین می‌سازد (Huysen, 1995: 7).

وضعیتی باعث این تناقض می‌شود که در آن «ما زمان خیلی زیادی را صرف فکر کردن به گذشته می‌کنیم به این دلیل که مقدار کمی از آن برای ما باقی مانده است» (Nora, 1996: 6). به این معنی، تاریخ یعنی بازسازی مسأله‌دار و ناکامل چیزهایی که اکنون وجود ندارد بر حافظه که پدیده واقعی و دائمی و اتصالی است که ما را به زمان حال ابدی متصل می‌کند، پیشی می‌گیرد. از طرفی پیشی گرفتن تاریخ بر حافظه نتیجه رشد فناوری‌های یادآوری و آرشیوی شدن حافظه مدرن است (Nora, 1989: 13). اینکه «آگاهی جمعی امروز دیگر نه تحت اختیار مورخان، بلکه رسانه‌های جمعی است» (Schwarz, 2010: 44) نشان‌گر ورود به عصر حافظه آرشیوی و رونق حافظه است؛ لذا موج جدیدی از معماری موزه‌ای، مرمت تاریخی‌سازشده در مراکز شهری قدیمی، پروژه‌های مربوط به میراث و بازاریابی انبوه نوستالژیا در سطح شهر نشان‌گر وجود وسواس به حافظه است (Huysen, 2003: 14) که آن را می‌توان شکلی از واکنش در برابر پروسه‌های فنی رو به شتاب که زیست‌جهان ما را کاملاً تغییر داده، ارزیابی کرده و علامت بحران آن ساختار زمانی‌ای دانست که عصر مدرنیته را با تجلیلش از امر جدید به‌عنوان امری یوتوپیایی تعیین می‌سازد (Huysen, 1995: 7).

همانطور که در این مقاله بررسی کردیم، الگوهای مختلفی از فراموشی جمعی در شهر تهران به چشم می‌خورد. در این اشکال از فراموشی و بحران حافظه، ایدئولوژی سیاسی و اقتصاد سرمایه‌داری به‌عنوان دو موتور محرک مدرنیته حاکم بر نیم قرن اخیر، بیشترین نقش را در از بین بردن حس مشارکت دموکراتیک در فضای عمومی و مختل کردن و قطعه قطعه کردن خاطرات مشترک شهروندان از شهر داشته‌اند. مهم‌ترین پیامد این اختلال از دست رفتن تصویر ذهنی تهران و قدرت روایت‌گری این شهر است که می‌توانست نقش مهمی در خوانش، معنایابی و درک محیط‌های شهری و ایجاد حس تعلق و هویت به شهر در میان ساکنان تهران داشته باشد. نتایج نظرسنجی‌های صورت گرفته از اهالی شهر مؤید چنین واقعیتی است: اینکه ۶۲ درصدشان از زندگی در این شهر احساس خوبی ندارند و ۸۰ درصدشان به آینده شهر بدبین هستند؛ اینکه ۷۱ درصد از ساکنان تهران شهردارشان را نمی‌شناسند (۶۲ دغدغه ذهنی پایتخت‌نشینان، ۱۳۹۷) و اینکه میانگین شاخص احساس تعلق به شهر و محله در حد متوسط است (احساس اندک تعلق شهری به تهران، ۱۳۹۸)، همگی دال بر وضعیت بحران حافظه در شهر تهران است.

وسواسی که امروز نسبت به گذشته شهری تهران، خصوصاً در شبکه‌های اجتماعی مجازی وجود دارد نیز از همین جنس است. یورش بی‌امان مدرنیته و توفق آن بر این شهر (Bayat, 2010)، شهری تعریف‌ناپذیر و بی‌خاطره از تهران ساخته که ناگزیر هر کسی را که در آن زندگی می‌کند به پرسش از وضعیت نامکانی آن سوق می‌دهد (شایگان، ۱۳۹۵: ۱۲۲). برهم خوردن تناسب مکانی و زمانی از زندگی در این شهر را حیبی این طور بیان می‌کند: «تصور ما این بوده که گذشته را پاک کنیم و حال نوینی را تشکیل بدهیم درحالی‌که حال نداریم... و با فروپاشی هر نبشی و دیواری در شهر، بخشی از ذهن ما فرومی‌ریزد و دچار سرگشتگی می‌شویم» (حیبی،

پورمحمد رضا (۱۴۰۰) این وضعیت را در تهران با مفهوم «ترانزیتی شدن» توصیف می‌کند. بنا به گفته او شهر ترانزیتی، شهری بی‌حافظه است که گذشته خود را فراموش کرده و آدم‌ها، بناها و حتی طبیعتش موقتی هستند. او با ارائه تحلیلی از وضعیت کنونی میدان و برج آزادی، آن را نشانه‌ای از ترانزیتی شدن شهر تهران می‌داند. به زعم وی، برج آزادی امروز به پایانه‌ای بزرگ، پیش پا افتاده و نامرئی، همچون یکی

یادآوری نیست، بلکه با سیاست‌گذاری و تصمیم‌سازی پیوند دارد» (همان: ۲۲). لذا، تا برنامه‌ریزی فضایی شهر تهران با توجه به الگوهای پیش‌گفته از فراموشی جمعی تغییر نکند، روایت‌گری کنشی بلاغی باقی مانده و توان رهانیدن مکان‌ها را از بحران و فراموشی نخواهد داشت.

منابع مالی

این تحقیق بدون حمایت مالی انجام گرفته است.

سهم نویسندگان

نویسنده اعلام می‌کند که دارای مسؤلیت انحصاری در بخش‌های مختلف این تحقیق، از جمله ایده و طراحی مقاله، گردآوری داده‌ها، تحلیل و تفسیر آن‌ها و تهیه نسخه پیش‌نویس مقاله است.

تعارض منافع

در این تحقیق تعارض منافع وجود ندارد.

تشکر و قدردانی

نویسنده از نظرات ارزشمند داوران که موجب بهبود و ارتقاء کیفی این مقاله شده است، سپاس‌گزاری می‌کند.

از صدها محل عبور و مرور شهر تبدیل شده که نقشی در چشم‌انداز فرهنگی - فراغتی شهر ندارد و در واقع به یک نامکان تبدیل شده است (اوژه، ۱۳۸۷). این برج که زمانی از اصلی‌ترین نمادهای شهر محسوب می‌شد، امروز در تکرار و روزمرگی شهری گم شده است و جز در فراخوان‌های رسمی از آن استفاده نمی‌شود. مهم‌ترین دلیل شکل‌گیری این وضعیت را باید در ناتوانی برج آزادی در ارائه روایتی مشخص از گذشته‌اش و تغییرات معنایی که طی سالیان پس از تأسیس در سال‌های آخر دههٔ چهل تجربه کرده است، دانست. بدین ترتیب «روایت‌گری ابزار مقابله با وضعیت ترانزیتی شهر بی‌حافظه است... روایت شهر را حافظه‌مند می‌کند» (پورمحمدرضا، ۱۴۰۰: ۲۰-۱۷). البته همان‌طور که پیش‌تر نیز اشاره شد، رونق و افزایش روایت‌های شهری خود علامتی برای فراموشی جمعی بوده و این تناقض در بطن پدیدهٔ بحران حافظه واقع شده است. باید توجه داشت که «روایی شدن مکان‌ها و فضاها فقط کنشی بلاغی نیست، بلکه فراتر از آن کنشی حقوقی نیز هست. صرفاً چیزی از جنس خاطره‌گویی و

منابع

بدیعی، مرجان (۱۳۸۸). گفتمان نام‌گذاری خیابان‌های تهران پس از انقلاب اسلامی. ژئوپلیتیک، ۵(۱۴)، ۷۲-۱۰۱.

پاپلی یزدی، لیلیا و مسعودی، آرمان (۱۳۹۳). گذشته به مثابه کالای مصرفی، پژوهش‌های انسان‌شناسی ایران، ۴(۲)، ۱۳۹-۱۲۵.

<https://doi.org/10.22059/ijar.2014.55499>

پاپلی یزدی، محمد حسین (۱۳۷۳). نام‌گذاری کوچه و خیابان‌ها در تهران دیروز و امروز. ترجمهٔ ابوالحسن سروقد مقدم. تحقیقات جغرافیایی، ۳۳(۲)، ۶۲-۴۷.

اطهاری، کمال (۱۳۸۶). بورژوازی مستغلات: مدار نامولد سرمایه. چشم‌انداز ایران، ۴۷، ۴۲-۳۸.

اطهاری، کمال و یزدانی، فردین (۱۳۸۷). بورژوازی مستغلات: کژکارکردی جامعه، کژتابی شهر. چشم‌انداز ایران، ۴۸، ۵۰-۴۳.

اوژه، مارک (۱۳۸۷). نامکان‌ها: درآمدی بر انسان‌شناسی سوپرمدرنیته. ترجمهٔ منوچهر فرهومند. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی. آذری، نرگس (۱۳۹۱). تجربهٔ مدرنیته به روایت فضاهای تجاری شهر تهران. تهران: نشر تیسرا.

حبیبی، سیدمحسن (۱۳۸۶). *از شار تا شهر*، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

حسنى میانرودى، نسیم؛ ماجدى، حمید؛ زرآبادى، زهرا سادات سعیده و زیاری، یوسفعلی (۱۳۹۶). واکاوی مفهوم خاطرهٔ جمعی و بازیابی آن در فضاهای شهری با رویکرد نشانه‌شناسی، *باغ نظر*، ۱۴(۵۶)، ۱۷-۳۲.

خاتم، اعظم (۱۳۸۳)، بازار و مرکزیت شهر، گفتگو، ۴۱، ۱۲۷-۱۴۱.

ذکایی، سعید و والا، مسیحا (۱۳۹۹). سیاست حافظه، حافظهٔ فرهنگی و ترومای فرهنگی در تاریخ معاصر ایران. *مطالعات فرهنگی و ارتباطات*، ۱۶(۵۸)، ۱۱-۳۳.

doi: [10.22034/jcsc.2020.128105.2146](https://doi.org/10.22034/jcsc.2020.128105.2146)

روزنامهٔ تعادل. (۱۳۹۸، ۱۵ تیر). *احساس اندک تعلق شهری به تهران*.

<https://www.taadolnewsaper.ir/fa/news/147916>

روزنامهٔ دنیای اقتصاد. (۱۳۹۷، ۱۱ بهمن). ۶۲ دغدغهٔ ذهنی پایتخت‌نشین‌ها.

<https://donya-e-egtesad.com/fa/tiny/news-3492217>

رهبری، لادن و شارع پور، محمود (۱۳۹۳). جنسیت و حق به شهر: آزمون نظریهٔ لوفور در تهران. *مجلهٔ جامعه‌شناسی ایران*، ۱۵(۱): ۱۱۶-۱۴۱.

doi: [20.1001.1.17351901.1393.15.1.5.2](https://doi.org/10.1001.1.17351901.1393.15.1.5.2)

ریکور، پل (۱۳۷۴)، تاریخ، خاطره، فراموشی. گفتگو، ۸، ۴۷-۶۰.

سفرچی، میثم (۱۴۰۰)، *تجاری‌سازی و مصرف‌گرایی: تحول فضا و فرهنگ شهری در تهران*، تهران: نشر نی.

شایگان، داریوش (۱۳۹۵). *در جستجوی فضاهای گمشده*، تهران: نشر فرهنگ معاصر.

پاجاگزکوفسکا، کلا (۱۳۹۶)، حافظهٔ شهری، فراموشی حومه، ترجمهٔ رضا نجف زاده، چاپ شده در: م. کرینسون (ویرایش)، *حافظهٔ شهری: تاریخ و فراموشی در شهر مدرن*، (ص.ص ۳۱-۷۱). تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

پورمحمدرضا، نوید (ویرایش). (۱۴۰۰). شنیدن شهر: چرا برای طراحی، برنامه‌ریزی و روایت یک شهر به شنیدن قصه‌هایش نیاز داریم. تهران: نشر اطراف.

جانعلیزاده چوب‌بستی، حیدر؛ علیوردی‌نیا، اکبر و فرزند، محمد مهدی (۱۳۹۶). جامعه‌شناسی حافظهٔ جمعی: حوزهٔ مطالعاتی پارادایمیک یا ناپارادایمیک؟. *راهبرد فرهنگ*، ۱۰(۴۰)، ۳۷-۷۰.

جوادی یگانه، محمدرضا؛ برزو، سپیده و شهیدی، مهشید (۱۳۹۵). سیاست خاطره در فضای شهری: مطالعهٔ موردی موزه‌های تأسیسی پس از انقلاب در شهر تهران. *مطالعات فرهنگ-ارتباطات*، ۱۷(۳۴)، ۱۸۳-۱۶۴.

<https://doi.org/10.22083/jccs.2016.23954>

حائری، محمدرضا (۱۳۷۵). معماری معاصر، معماری مدرن، ساختمان‌سازی. گفتگو، ۱۳، ۳۶-۲۹.

حائری، محمدرضا (۱۳۷۸). فضای سیاسی و سیاست فضا در شهر تهران. گفتگو، ۲۶، ۸۶-۶۹.

حبیبی، سید محسن (۱۳۷۸). فضای جمعی، حیات واقعه‌ای و خاطرهٔ جمعی. *صفه*، ۹(۲۸)، ۲۱-۱۶.

حبیبی، سید محسن (۱۳۸۳). *صور خیال شهر را پاک کرده‌ایم. رایانه، معماری و ساختمان*، ۳، ۱۱۷-۱۱۵.

حبیبی، سید محسن و مقصودی، ملیحه (۱۳۸۱). *مرمت شهری*، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

گوتدینر، مارک و باد، لسلی (۱۳۹۰). *مفاهیم اساسی در مطالعات شهری*. ترجمه عبدالرضا ادهمی، تهران: انتشارات بهمن برنا.

گودرزی، غزاله؛ بهزادفر، مصطفی و زیاری، یوسفعلی (۱۳۹۸). واکاوی اثر تغییرات کالبدی بافت تاریخی بر حافظه تاریخی شهروندان (مطالعه موردی: محور پانزده خرداد تهران). *شهر پایدار*، ۲(۲)، ۶۹-۵۳.

<https://doi.org/10.22034/jsc.2019.20286.5.1134>

گیدنز، آنتونی (۱۳۸۰). *پیامدهای مدرنیت* (چاپ دوم). ترجمه محسن ثلاثی، تهران: نشر مرکز.

لالر، استف (۱۳۹۴). *هویت: دیدگاه‌های جامعه-شناختی*. ترجمه مهناز فرهمند. تهران: انتشارات جامعه‌شناسان.

میرزا مصطفی، صدیقه (۱۳۹۱). *نمود حافظه جمعی در شهر؛ سیاست، تکلیف و مقاومت؛ مطالعه موردی خیابان ولیعصر*. (پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران).

نادری، سارا (۱۳۹۲). *درآمدی بر روایت زنانه از شهر: کاوشی نظری در خوانش تجربه‌های زنانه از شهر*. تهران: نشر تیسرا.

هاروی، دیوید (۱۳۸۷). *شهری‌شدن سرمایه: چرخه دوم انباشت سرمایه در تولید محیط مصنوع*. ترجمه عارف اقوامی مقدم. تهران: نشر اختران.

صدیقی کسمایی، مینو و فرزبد، محمد مهدی (۱۳۹۸). بررسی بولی علل فراموشی جمعی در شهر: مطالعه موردی عمارت‌های متروک شهر بابلسر، *جامعه‌شناسی نهادهای اجتماعی*، ۶(۱۴)، ۱۷۵-۱۴۹.

<https://doi.org/10.22080/ssi.2020.15994.1575>

فدایی‌نژاد، سمیه و کرمپور، کتابون (۱۳۸۵). بررسی سیر تحولات بافت و تأثیر آن بر خاطره-زدایی از بافت‌های کهن (نمونه موردی محله عودلاجان تهران). *باغ نظر*، ۳(۶)، ۱۰۰-۸۲.

فرزبد، محمد مهدی (۱۴۰۱). *حافظه دیجیتال جنگ (مطالعه موردی: گروه تلگرامی رزمندگان سابق جنگ هشت‌ساله ایران و عراق)*. *جامعه‌شناسی نهادهای اجتماعی*، ۹(۱۹)، ۱۸۵-۱۵۹.

<https://doi.org/10.22080/ssi.2022.23378.1994>

فکوهی، ناصر (۱۳۹۶). *انسان‌شناسی شهری* (چاپ یازدهم). تهران: نشر نی.

کتل، ماریا ج. و جیکوب ج. کلیمو (۱۳۸۴). معنا در حافظه جامعه و تاریخ: دیدگاه‌های مردم-شناختی، ترجمه ا. نیک فرجام، چاپ شده در: *ف. ساسانی (ویرایش)، گفت‌مان جنگ در رسانه‌ها و زبان ادبیات: با نگاهی به نوشته‌های جنگ جهانی نخست*، (ص.ص ۳۶۳-۲۸۹). تهران، انتشارات سوره مهر.

کرینسون، مارک (۱۳۹۶). *حافظه شهری: تاریخ و فراموشی در شهر مدرن*، ترجمه رضا نجف زاده، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

Alderman, D.H. (2003). Street names and the scaling of memory: the politics of commemorating Martin Luther

King, Jr. within the African American Community. *Area*, 35(2), 163-173.

- <https://doi.org/10.1111/1475-4762.00250>
- Alderman, D.H. (2002). Street names as memorial arenas: the reputational politics of commemorating Martin Luther King Jr. in a Georgia county. *Historical Geography*, 30, 99-120.
- Athari, K. & Yazdani, F. (2008). Real estate bourgeoisie: dysfunction of society, dysfunction of the city. *Iranian Perspective*, 48, 43-50. [In Persian].
- Athari, K. (2007). The real estate bourgeoisie: the unproductive circuit of capital. *Iranian Perspective*, 47, 38-42. [In Persian].
- Auge, M. (2008). *Non-places: introduction to an anthropology of supermodernity*. Trans. by M. Farhumand. Tehran: Cultural Research Bureau. [In Persian].
- Azari, N. (2012). *The experience of modernity through a narrative of development commercial spaces of Tehran*. Tehran: Tisa Publishing. [In Persian].
- Azaryahu, M. (1996). The power of commemorative street names. *Environment and Planning D: Society and Space*, 14(3), 311-330.
- <https://doi.org/10.1068/d140311>
- Badie Azandehi, M. (2009). The discourse of streets' naming in Tehran after Islamic revolution. *Geopolitics Quarterly*, 5(14), 72-101. [In Persian].
- Barnes, J.A. (1947). The collection of genealogies. *Rhodes-Livingstone Journal*, 5, 48-55.
- Bayat, A. (2010). Tehran: paradox city. *New Left Review*, 66, 99-122.
- <https://doi.org/10.64590/wc9>
- Boyatzis, R. E. (1998). *Transforming qualitative information: thematic analysis and code development*. Sage.
- Boyer, C. (1994). *The city of collective memory: its historical imagery and architectural entertainments*. MIT Press.
- Braun, V. & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77-101.
- <https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa>
- Braun, V. & Clarke, V. (2021). *Thematic analysis: A practical guide*. Sage.
- Brockmeier, J. (2002). Remembering and forgetting: narrative as cultural memory. *Culture & Psychology*, 8(1), 15-43.
- <https://doi.org/10.1177/1354067X0281002>
- Cattel, M. J. & Climo, J. J. (2005). Meaning in social memory and history: anthropological perspectives, Trans. by A. Nik Farjam, published in: F. Sassani (ed.), *War discourse in the media and the language of literature: a look at the writings of the first world war*, (pp. 289-363). Tehran, SooreMehr Publications. [In Persian].

- Clarke, V. & Braun, V. (2016). Thematic analysis. *The Journal of Positive Psychology*, 12(3), 297-298.
<https://doi.org/10.1080/17439760.2016.1262613>
- Climo, J.J. & Cattell, M.G. (2002). Meaning in social memory and history, In J.J. Climo & M.G. Cattell (Eds.), *Social memory and history* (pp. 1-36). Alta-mira Press.
- Collini, S. (1999). *English past*. Oxford University Press.
- Connerton, P. (2008). Seven types of forgetting. *Memory Studies*, 1(1), 59-71.
<https://doi.org/10.1177/1750698007083889>
- Connerton, P. (2009). *How modernity forgets*. Cambridge University Press.
- Connerton, P. (2011). *The spirit of mourning: history, memory and the body*. Cambridge University Press.
- Crinson, M. (2005). *Urban memory: history and amnesia in the modern city*. Routledge.
<https://doi.org/10.4324/9780203414613>
- Crinson, M. (2015). *Urban memory: history and amnesia in the Modern City*. Trans. by R. Najafzadeh, Tehran: Elmifarhangi Publishing. [In Persian].
- Donya Eqtesad Newspaper. (2019, January 31). 62 Mental concerns of the capital residents. [In Persian].
<https://donya-e-eqtesad.com/fa/tiny/news-3492217>
- Dwyer, O., & Alderman, D. (2008). *Civil rights memorials and the geography of memory*. University of Georgia Press.
- Eriksen, T. (2012). Place names in multicultural societies. *Oslo Studies in Language*, 4(2), 71-80.
<https://doi.org/10.5617/osla.311>
- Fadaee Nejad, S. & Karampour, K. (2006). Study of the process of changes in texture and its effect on amnesia of ancient textures (the case of Odlajan canton -Tehran). *The Monthly Scientific Journal of Bagh-e Nazar*, 3(6), 82-100. [In Persian].
- Fakouhi, N. (2017). *Urban anthropology* (11th edition). Tehran: Ney Publishing. [In Persian].
- Farzbod, M. (2022). Digital memory of war: a case study on the telegram group of ex-combatants of the eight-year Iran-Iraq war. *Sociology of Social Institutions*, 9(19), 159-185. [In Persian].
<https://doi.org/10.22080/ssi.2022.23378.1994>
- Foote, K., & Azaryahu, M. (2007). Toward a geography of memory: geographical dimensions of public memory and commemoration. *Journal of Political and Military Sociology*, 35(1): 125-144.
- Freud, S. (1966). *Psychopathology of Everyday Life*. Ernest Benn.

- Giddens, A. (2001). *The consequences of modernity* (2nd edition). Trans. by M. Solasi, Tehran: Markaz Publishing. [In Persian].
- Goodarzi, G., Behzadfar, M. & Ziari, Y. (2019). Investigating the effect of physical changes of historical texture on the historical memory of citizens (case study: historical axis of 15 Khordad). *Sustainable city*, 2(2), 53-69. [In Persian].
<https://doi.org/10.22034/jsc.2019.202865.1134>
- Gottdiener, M. & Budd, L. (2011). *Key concepts in urban studies*. Trans. by A. Adhami, Tehran: Bahman Borna Publications. [In Persian].
- Gould, M.R. & Silverman, R.E. (2013). Stumbling upon history: collective memory and the urban landscape. *GeoJournal*, 78, 791-801.
<https://doi.org/10.1007/s10708-012-9466-6>
- Habibi, S. M. & Maghsoudi, M. (2002). *Urban restoration*, Tehran: Tehran University Press. [In Persian]
- Habibi, S. M. (1999). Collective space, eventual life and collective memory. *Soffe*, 9(28), 16-21. [In Persian].
- Habibi, S. M. (2004). We have erased the imaginary images of the city. *Computers, Architecture and Building*, 3, 115-117. [In Persian].
- Habibi, S. M. (2007). *From shar to shahr*, Tehran: Tehran University Press. [In Persian].
- Haeri, M. R. (1996). Contemporary architecture, modern architecture, construction. *Dialogue*, 13, 29-36. [In Persian].
- Haeri, M. R. (1999). Political space and politics of space in Tehran. *Dialogue*, 26, 69-86. [In Persian].
- Halbwachs, M. (1992). *On collective memory*. University of Chicago Press.
<https://doi.org/10.7208/chicago/9780226774497.001.0001>
- Harvey, D. (2008). *The urbanization of capital: studies in history and theory of Capitalist urbanization*. Trans. by A. Aghvami Moghadam. Tehran: Akhtar Publishing. [In Persian].
- Hasani Mianroudi, N., Majedi, H., Saeide Zarabadi, Z. S. & Ziari, Y. (2018). Exploring concept of collective memory and its retrieval in urban areas with semiotic approach (Case study: Hasan-Abad square). *The Monthly Scientific Journal of Baghe Nazar*, 14(56), 17-32. [In Persian].
- Hebbert, M. (2005). The street as locus of collective memory. *Environment and Planning D: Society and Space*, 23(4), 581-596.
<https://doi.org/10.1068/d55j>
- Heller, A. (2001). A tentative answer to the question: has civil society cultural memory, *Social Research*, 68(4), 1031-1040.
- Hervieu-Leger, D. (2000). *Religion as a chain of memory*. Polity Press.

- Hobsbawm, E. & Ranger, T. (1983). *The invention of tradition*. Cambridge University Press.
- Hoskins, A. (2017). *Digital memory studies: media pasts in transition*. Routledge.
<https://doi.org/10.4324/9781315637235>
- Huyssen, A. (1995). *Twilight memories*. Routledge.
- Huyssen, A. (2003). *Present pasts: urban palimpsests and the politics of memory*. Stanford University Press.
- Jameson, F. (1984). Postmodernism or the cultural logic of late capitalism. *New Left Review*, 146: 53-92.
<https://doi.org/10.64590/s2p>
- Jameson, F. (1989). Nostalgia for the present. *South Atlantic Quarterly*, 88 (2), 517-537.
<https://doi.org/10.1215/00382876-88-2-517>
- Janalizadeh Chub Basti, H., Aliverdina, A. & Farzbod, M. M. (2018). Sociology of collective memory: paradigmatic or nonparadigmatic field of study, *Strategy for Culture*, 10(40), 37-70. [In Persian].
- Javadi Yeganeh, M. R., Borzo, S. & Shahidi, M. (2016). Politics of memory and urban Space: a study of museums in Tehran. *Journal of Culture-Communication Studies*, 17(34), 164-183. [In Persian].
<https://doi.org/10.22083/jccs.2016.23954>
- Kammen, M. (1995). Review of frames of remembrance. *History and Theory*, 34(3), 245-266.
- Karacan, E. (2016). *Remembering the 1980 Turkish Military Coup d'état: memory, violence, and trauma*. Springer VS.
<https://doi.org/10.1007/978-3-658-11320-9>
- Kashfi, E. (2023). The politics of street names: reconstructing Iran's collective identity. *Studies in Ethnicity and Nationalism*, 23(2), 122-143.
<https://doi.org/10.1111/sena.12393>
- Khatam, A. (2004). Bazaar and City Centrality, *Dialogue*. 41, 127-141. [In Persian].
- Koselleck, R. (1985). *Futures past: on the semantics of historical time*. Harvard University Press.
- Lak, A. & Hakimian, P. (2019). Collective memory and urban regeneration in urban spaces: Reproducing memories in Baharestan Square, city of Tehran, Iran, *City, Culture and Society*, 18(4), 1-10.
<https://doi.org/10.1016/j.ccs.2019.100290>
- Lawler, S. (2015). *Identity: sociological perspectives*. Trans. by M. Farahmand. Tehran: Sociologists Publications. [In Persian].
- Lefebvre, H. (1996). *The right to the city. writings on cities*. Trans. by E. Kofman & E. Lebas. Blackwell.

- Legg, S. (2005). Sites of counter-memory: the refusal to forget and the nationalist struggle in colonial Delhi. *Historical Geography*, 33, 180-201.
- Lifton, R. J. (1993). *The protean self*. Basic Books.
- Lowenthal, D. (1998). *The heritage crusade and the spoils of history*. Cambridge University Press.
- Mehan, A. (2017). Manifestation of modernity in Iranian public squares: Baharestan square (1826-1978). *International Journal of Heritage Architecture*, 1(3), 411-420.
<https://doi.org/10.2495/HA-V1-N3-411-420>
- Mirzamostafa, S. (2013). *Collective memory of the city: a case study of Valieasr street in Tehran*. (Master's thesis. Faculty of Social Sciences, University of Tehran). [In Persian].
- Mistral, B. A. (2003). *Theories of social remembering*. Open University Press.
- Naderi, S. (2013). *An introduction to women's narratives of the city: a theoretical exploration in reading women's experiences of the city*. Tehran: Teesa Publishing. [In Persian].
- Nas, P. J. M. (2011) *Cities full of symbols: a theory of urban space and culture*. Leiden University Press.
<https://doi.org/10.5117/9789087281250>
- Nietzsche, F. (1957). *The use and abuse of history*. Trans. by P. Preuss. Library of Liberal Arts.
- Nora, P. (1989). Between memory and history. *Representations*, 26, 7-25.
<https://doi.org/10.2307/2928520>
- Nora, P. (1996). *Realms of memory*. vols 1-3. Trans. by A. Goldhammer. Columbia University Press.
- Olick, J. K. (1999). Collective memory: the two cultures. *Sociological Theory*, 17(3), 333-348.
<https://doi.org/10.1111/0735-2751.00083>
- Pajaczkowska, C. (2017). Urban memory, suburban oblivion, Trans. by R. Najafzadeh, published in: M. Crinson (ed.), *Urban memory: history and amnesia in the modern city*, (pp. 31-71). Tehran: Elmifarhangi Publishing. [In Persian].
- Palonen, E. (2008). The city-text in post-communist Budapest: Street names, memorials, and the politics of commemoration. *GeoJournal*, 73(3), 219-230.
<https://doi.org/10.1007/s10708-008-9204-2>
- Papoli Yazdi, L. & Masoudi, A. (2014). The past as a consumer commodity, *Iranian Journal of Anthropological Research*, 4(2), 125-139. [In Persian].
<https://doi.org/10.22059/ijar.2014.55499>
- Papoli Yazdi, M. H. (1994). Naming alleys and streets in Tehran yesterday and today. Trans. by A. Sarvghad Moghadam. *Geographical Research*, 33(2), 47-62. [In Persian].

- Pourmohammadreza, N. (ed.). (2021). *Listening to the city: why we need to hear its stories to design, plan, and narrate a city*. Tehran: Atraf Publishing. [In Persian].
- Rahbari, L. & Sharepour, M. (2013). Ciender and right to the city: a test of Lefebvre's theory. *Iranian Journal of Sociology*, 15(1), 116-141. [In Persian].
doi:[20.1001.1.17351901.1393.15.1.5.2](https://doi.org/10.1001.1.17351901.1393.15.1.5.2)
- Riazi, T. (2019). The politics of naming public spaces in Tehran. *Culture, Health & Sexuality*, 21(10), 1146-1161.
<https://doi.org/10.1080/13691058.2018.1543801>
- Ricoeur, P. (1995). History, memory, forgetting. *Dialogue*, 8, 47-60. [In Persian].
- Ricoeur, P. (2004). *Memory, history, forgetting*. Trans. by D. Pellauer & K. Blamey. University of Chicago Press.
<https://doi.org/10.7208/chicago/9780226713465.001.0001>
- Rossi, A. (1982). *The architecture of the city*. The MIT Press.
- Safarchi, M. (2021). *Commercialization and Consumerism: Transformation of Urban Space and Culture in Tehran*, Tehran: Ney Publishing. [In Persian].
- Schwartz, B., Fukuoka, K., & Takita-Ishii, S. (2005). Collective memory: why culture matters. In M. D. Jacobs & N. W. Hanrahan (Eds.), *The Blackwell companion to the sociology of culture* (pp. 253-271). Blackwell Publishing.
<https://doi.org/10.1002/9780470996744.ch17>
- Schwarz, B. (2010). Memory, temporality, modernity: les lieux de mémoire. In S. Radstone & B. Schwarz (Eds.), *Memory: histories, theories, debates* (pp. 41-58). Fordham University Press.
- Sedighi Kasmaee, M., & Farzbod, M. (2020). Boolean study on causes of collective forgetting in the city: a case study on abandoned buildings of Babolsar city. *Sociology of Social Institutions*, 6(14), 149-175. [In Persian].
<https://doi.org/10.22080/ssi.2020.15994.1575>
- Shayegan, D. (2016). *In search of lost spaces*, Tehran: Farhangmoaser Publishing. [In Persian].
- Smith, A. D. (1999). *Myths and memories of the Nation*. Oxford University Press.
- Taadol Newspaper. (2019, July 6). *A small sense of urban belonging to Tehran*. [In Persian].
<https://www.taadolnewspaper.ir/fa/news/147916>
- Tchoukaleyska, R. (2016). Public space and memories of migration: erasing diversity through urban redevelopment in France. *Social & Cultural Geography*, 17(8), 1101-1119.
<https://doi.org/10.1080/14649365.2016.1153136>

- Terdiman, R. (1993). *Present past: modernity and the memory crisis*. Cornell University Press.
- Till, K. (2003). Places of memory. In J. Agnew, K. Mitchell & G. Toel (Eds.), *Companion to political geography* (pp. 289-301). Blackwell Publishing. <https://doi.org/10.1002/9780470998946.ch19>
- Vidler, A. (1992). *The architectural uncanny: essays in the modern uncanny*. MIT Press.
- Yates, F.A. (1966). *The art of memory*. Routledge.
- Yeoh, B. S. A. (1996). Street-naming and nation-building: toponymic inscriptions of nationhood in Singapore. *Area*, 28(3), 298-307.
- Zelizer, B. (1995). Reading the past against the grain: the shape of memory studies. *Critical Studies in Mass Communication*, 12(2), 214-239. <https://doi.org/10.1080/15295039509366932>
- Zerubavel, E. (1996). Social memories: steps to a sociology of the past. *Qualitative Sociology*, 19(3), 283-299. <https://doi.org/10.1007/bf02393273>
- Zokaei, S. & Vala, M. (2020). The Politics of Memory, Cultural Memory and Cultural trauma in Modern Iran. *Cultural Studies & Communication*, 16(58), 11-33. [In Persian]. doi: [10.22034/jcsc.2020.128105.2146](https://doi.org/10.22034/jcsc.2020.128105.2146)